

TÜRKİSTAN'DA CEDİTÇİLİK VE
**MAHMUD HOCA
BEHBUDÎ**

SHAVKAT KUSHMURATOV
(Rahmetullah Danyar)

Shavkat Kushmuratov

**Türkistan'da Ceditçilik ve
Mahmud Hoca Behbudî**

«Elips Kitap»

Kushmuratov S.

Türkistan'da Ceditçilik ve Mahmud Hoca Behbudî /
S. Kushmuratov — «Elips Kitap»,

© Kushmuratov S.
© Elips Kitap

Содержание

ÖN SÖZ	5
KISALTMALAR	6
GİRİŞ	7
BİRİNCİ BÖLÜM	9
XX. Yüzyıl İkinci Yarısı Olaylarına Bir Bakış	9
Kültürel Hayata Bir Bakış	11
Türkistan'da Rusya'nın Siyaseti	13
Cedit Kavramı	15
Ceditçilik Hareketinin İlk Ortaya Çıkışı	16
Ceditçilik Hareketinin Yararlandığı Kaynaklar	17
Ceditçilik Hareketinin Rusya'daki Liderleri	18
Cedit Hareketinin Lideri İsmail Gaspıralı'nın Biyografisi İsmail Gaspıralı'nın Hayatı ve Faaliyetleri	20
İsmail Gaspıralı'nın Düşünceleri	22
Dilde, Fikirde, İşte Birlik Düşüncesi	23
İsmail Gaspıralı'nın Şahsiyeti	24
XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Başlarında Türkistan'da Eğitim	25
Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı	26
Ceditçilik Hareketinin Amaçları ve Hedefleri	28
Ceditçilik Hareketinin Temsilcileri	29
Ceditçilerin Faaliyetleri	32
Buhara Ceditçiliği	34
Usûl-i Cedit Okulları	35
Конец ознакомительного фрагмента.	37

SHAVKAT KUSHMURATOV (Rahmetullah Danyar) TÜRKİSTAN'DA CEDİTÇİLİK VE MAHMUD HOCA BEHBUDÎ

ÖN SÖZ

Ceditçilik, Türkistan'da XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan, XX. yüzyılın başlarında iyice şekillenen ve kısa zamanda önemli bir etki meydana getiren, sosyal hayatın bütün cephelerini kapsayan millî bir gelişim hareketi olarak kendini göstermiştir. Ceditçilik Hareketi, Türkistan'ın sosyal, politik ve kültürel hayatında daha önce benzeri görülmemiş bir değişimin yaşanmasına sebep olmuştur. Ceditçiliğin temel amaçları; Türkistan'ı Orta Çağ düşüncelerinden biri olan feodal sadâkatten ve Eski Çağdan kalmış batıl inançlardan temizlemek, ülkenin ve insanların modern çağa uyumunu sağlamak, ulusal meclis ve milletvekillerinden oluşan bir devlet kurmak, ulusal para biriminin kabulünü sağlamak, devleti yönetenlerin toplumun özgürleşmesi ve zenginleşmesi için politikalar oluşturmasını sağlamaktır.

Mahmud Hoca Behbudî, zamanının sosyopolitik hareketlerinin en büyük temsilcisi, modern Özbek kültürünün kurucusuydu. Türkistan Ceditçilerinin tanınmış bir lideri, bağımsız bir cumhuriyet fikrinin destekçisi, yeni bir okul fikrinin teorisyeni ve uygulayıcısı, Özbek tiyatrosunu başlatan ilk drama yazarı, yayıncı ve gazeteciydi.

Mahmud Hoca Türkistan tarihinin çok zor ve karmaşık bir döneminde yaşadı. XVI. yüzyılda başlayan kriz ve durgunluk, cehalet ve mutaassıplık, iç çekişme ve etnik problemler artmıştı. Bu durumdan istifade edip ülkeyi kolayca zapteden Rusya bölgeye hakimdi. Böyle bir vaziyette milletin ve vatanın tamamen yok edilmesinin engellenmesi, nesillerin özgürlük ve bağımsızlık ruhuyla yetişmesini Behbudî liderliğindeki Ceditçiler üstlenmiştir.

Rusya Müslüman halkları lideri İsmail Gaspıralı'nın etkisi altında meydana gelmiş bu hareketin ülkede şekillenip yayılmasında Türkistanlı aydın Mahmud Hoca Behbudî esas rolü oynamıştır. Mahmud Hoca Behbudî'nin bıraktığı miras günümüz için paha biçilmezdir. Çağdaşları onu "Türkistan'ın Güneşi" olarak nitelendirmiştir. Bu güneş bugünün karanlığını aydınlatmaktadır.

Bu eser Türkistan'daki Ceditçilik Hareketi'nin en büyük isimlerinden biri ve ulusal bağımsızlık için siyasî hareketlerin lideri, büyük yazar, Tercüman ve edebiyatçı, mahir öğretmen ve XX. yüzyılın büyük aydını Mahmud Hoca Behbudî'yi ele almaktadır.

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
Akt.	: Aktaran
Basıma haz.	: Basıma Hazırlayan
Bkz.	: Bakınız
BXSR	: Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: <i>Diyanet İslam Ansiklopedisi</i>
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
KADET	: Anayasacı Demokratlar Partisi
NKVD	: İçişleri Halk Komiserliği
RSFSR	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
TVG	: <i>Türkistan Vilayetinin Gazetesi</i>
s.	: sayfa
S.	: Sayı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
vd.	: ve diğerleri
vs.	: vesaire

GİRİŞ

Orta Asya'nın büyük bölümünü oluşturan, kadim Türklerin yerleşim merkezi olan ve geniş bir coğrafyayı içerisine alan yer, Türkistan olarak adlandırılmıştır. Türkistan toprakları denildiğinde batıda Hazar Denizi ve Ural Dağları; kuzeyde Sibirya; güneyde İran, Afganistan ve Tibet; doğuda Çin ve Moğolistan'a kadar uzanan bölge ifade edilmiş olmaktadır. Bugün Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ı içine alan bölgeye Batı Türkistan; Uygurların yaşam alanı olan topraklar ise Doğu Türkistan olarak adlandırılmaktadır. Türkistan, ticaret yolları üzerinde olması, zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahip olması dolayısıyla önemli bir coğrafi alandır. Türkistan kelimesi Farsça kökenli olup "Türk ili" manasına gelmektedir. İlk olarak İranlılar tarafından Maverainnehir'in doğusundaki dağlık bölge için kullanılan Türkistan adı, daha sonra Orta Asya'da Türklerin yaşadığı bölgeler için kullanılmıştır.¹ Uzun bir süre Türk devletlerinin kurulduğu, yaşadığı ve medeniyet oluşturdukları Türkistan, XVIII. yüzyılın yarısından itibaren hanlıklara bölünmüştür.²

"Türkistan coğrafyasının idaresi Hive Hanlığı, Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasında paylaşılmıştır. Türk beylikleri birbirlerine karşı yapmış oldukları mücadelelerin neticesinde zayıflamış, bu durum çok geniş olan Türk sahasını yabancıların işgaline hazır hale getirmiştir. Türkistan coğrafyasındaki bu gelişmeleri yakından takip eden Rus Çarlığı vakit kaybetmeden Türk hanlıklarını birbirine kırdırılmış ve netice olarak Türkistan coğrafyasını kontrolü altına almıştır. Özellikle 1868'de ³ Türkistan hanlıkları Rusya tarafından işgal edilmiştir."

XX. yüzyılın başlarında Türkistan coğrafyasında 2,5 milyonu Özbek, 2,4 milyonu Kazak ve Kırgız, 1,3 milyonu Tacik, 0,6 milyonu Rus olmak üzere 7 milyon insan yaşamakta ve bunların ancak % 7'sini Rus nüfusu oluşturmaktaydı.⁵ XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında, Türkistan coğrafyasında yaşayan ve Türkistan'ın geri kalmış sorunlarına kafa yoran Türk entelektüelleri politik, kültürel ve ekonomik çöküş halinde olan bu coğrafyayı, Çarlık Rusyası'nın sömürgeciliğinden kurtarmayı, millî bir devlet kurmayı, ekonomik ve kültürel olarak ilerlemeyi, halkı sömürgecilikten kurtarmak için önlemler almayı hedeflemişlerdir. Ceditçilik Hareketi'nin karşısında konumlananlar ve Rus Çarlığı'nın yanında yer alan "Kadimciler", Cedit Hareketinin Kur'an-ı Kerim'e ve dinî kurallara aykırı olduğunu ilan etmişlerdir.⁶ Hatta bununla yetinilmeyerek Ceditçileri Ruslara şikâyet bile etmişlerdir.⁷

Ceditçilik Akımı, Türkistan'da yaşayan insanları ekonomik, sosyal ve kültürel sahada eğitmek, toplumda sosyokültürel reformlar yapmak ve nihayet millî özgürlük fikirlerini teşvik etmek amacıyla Rus sömürgeciliğine karşı millî demokratik bir hareket olma özelliğini taşır. Ceditçilik sosyal hayatı bütün cephelerini kapsamıştır ve ortaya çıktığı dönemde özellikle siyasal, eğitimsel ve kültürel alanda etkili olmuştur.⁸

"Cedit Hareketi ilk olarak sosyal yaşamın gelişimi, Türk dillerinin gelişimi, bu dillerin oluşumu ve zenginleşmesi, dünyevi bilimlerin daha derin öğrenilmesi, bilimin kullanımı ile kadın-erkek eşitliğinin geliştirilmesi için mücadele etmek gibi alanlarda kendini göstermiştir. Sayıları az olmasına rağmen geniş bir etkinliğe sahip Türk aydınları tarafından başlatılan Ceditçilik Hareketi çoğunlukla ulema ve

¹ Wilhelm Barthold, *Türkistan Halkları Tarihi*, (Ankara: Astana Yayınları, 2018) 140-142.

² Abdullah Recep Baysun, *Türkistan'da Millî Hareketler* (İstanbul: Eren Yayınları, 1945) 5.

³ Ahad Andican, *Ceditizmdan Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. (İstanbul: Eren Yayınları, 2003) 70.

⁴ Muhammed Zahir Bigi, *Maverainnehir'de Seyahat*. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005) 5-15.

⁵ Kahraman Racabov ve Akbar Zamonov, *O'zbekiston tarixi, 1917-1991* (Tashkent: G. Gulam Yayinevi, 2017) 7-15.

⁶ Yavuz Akpınar, *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Fikri Eserleri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005) 279.

⁷ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme, 1850-1917* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002) 93.

⁸ Begali Kasimov, *Millî Uyanış* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009) 10-15.

tüccarlar arasında yayılma göstermiştir. Başladığı dönemde Ceditçiler içerisinde yer alan aydınlar iyi eğitim görmüş, hem medrese eğitimi hem de modern eğitim almış kişilerden oluşmuştur. Bunlar medrese eğitiminin yanında Osmanlı İmparatorluğu, Rusya veya Avrupa'daki okullardan birinde eğitim alarak modern dünyayı yakından tanımış kişilerdir.”⁹

Mahmud Hoca Behbudî, Munavver Kari, Abdullah Evlanî, İshakhan İbrat, Abdurauf Fıtrat, Abdullah Kadiri, Abdülhamid Çolpan, Osman Nasir gibi aydınlar çalışmalarını, ülkelerini dünyanın gelişmiş ülkeleri düzeyine çıkarmak amacıyla gerçekleştirmişlerdir.¹⁰ Onlar için modern dünyada eğitimle yeni neslin yetiştirilmesi ve toplumun genelinde değişiklik yapabilmek kolay bir çalışma değildir. Onlar toplum olarak büyük hedeflere ulaşmayı ulusal kültürün gelişmesiyle bağlantılı olarak görmekteydiler. Ceditçilik Hareketi içerisinde yer alanlar ülke çapında iyi işler yapmayı, ülkelerinin hedeflerini ve misyonlarını gerçekleştirerek gelecek nesiller üzerinde kalıcı bir etki yaratmayı üzerlerine bir borç olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda çalışmanın amacı XIX. yüzyıl sonunda Kırım'da başlayıp XX. yüzyılın başlarında Türkistan'a kadar yayılan Ceditçilik Hareketi'nin genel özelliklerini ve bu hareketin Türkistan'da gelişmesinde Mahmud Hoca Behbudî'nin rolünü ortaya koymaktır.

⁹ *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, C.III.* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2003) 60.

¹⁰ Mehmet Alparğu, *Türkistan Hanlıkları, Türkler, C. 8.* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) 568; Sebahattin Şimşir, *Dünden Yarına Türkistanda Türkler* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2009) 235-247.

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSYA'DA VE TÜRKİSTAN'DA CEDİTÇİLİK HAREKETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

XX. Yüzyıl İkinci Yarısı Olaylarına Bir Bakış

1853-1885 yılları arasında eski Türkistan toprakları Rusya tarafından işgal edilmişti. Aslında bu harekete “korkunç” lakabıyla tanınan padişah İvan Groznyi zamanında başlanmıştı. O, 1552’de Kazan Hanlığı’nı ve 1556’da Hazar Hanlığı’nı istila etmiş ve Rusya’yı Asya’nın sınırlarına getirmiştir. Ondan sonra padişah Petro da, denizlerin asla donmadığı Hindistan’a girmek için dünyaca ünlü Semerkant ve Buhara’yı almak için hayal kuruyordu.

XIX. yüzyılın başından itibaren Ruslar Türkistan’ın kuzey kapılarını açmaya çalışmıştı. Öte yandan Türkistan, Timurluların yerini alan Şeybani Han’ın kısa ömürlü hükümetinden sonra yavaş yavaş parçalanmaya başlamıştı. Neticede Türkistan, kavgalar ve anlaşmazlıklar ile doğan üç hanlığa Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarına bölünmüştü.

Türkistan’ı işgal etme arzusu dünyanın büyük sömürgeci güçlerinden ikisinin, eski, kurnaz ve girişimci İngiltere’nin ve gelişmeye başlayan genç Rusya’nın çıkarlarını karşı karşıya getirdi. Rusya’nın Türkistan’a adım adım sızması ve çabalarının güneydeki denizlere odaklanması, Hindistan ve Afganistan’ı elinde tutan İngiltere’yi endişelendiriyordu. Buna ek olarak İngilizler Türkistan’ın tükenmez zenginliğinden en azından bir pazar olarak yararlanmak istiyordu. Diğer yandan Rusya da Türkistan’ın kaynaklarına hakim olmak istiyordu.¹¹

Kadim topraklar iki süper güç karşısında çaresizdi. İki ülke arasındaki gizli mücadele yoğunlaşıyordu. İngiltere, Türkistan’daki üç hanlığı Rusya’ya karşı birleştirmeyi ve onları silahlandırıp savaşa sokmayı planlıyordu. 1841-1842’de Türkistan’a gelen İngiliz temsilcileri, Hokand ve Hive hanlıkları tarafından kabul edildi. Ancak, Buhara Emiri Nasrullah Han, İngilizlerin teklifini reddetti ve elçileri katletti.

1853’te Perovskiy, Hokand Hanlığı’na ait Ak Macit’in kuzey kapısına saldırdı. 400 savunucu, kılıç, mızrak ve tüfikle silahlanan 2500 kişilik bir orduya karşı direndi ve kaleyi 20 gün boyunca savundu. Ancak sonunda teslim olmak zorunda kaldı. 1860’ta Albay Dimmerman Pişpek’e saldırdı. 1 Mayıs 1864’te Evliya Ata ve 12 Haziran’da Türkistan şehri işgal edildi. Eylül ayında Çim-kent harap edildi ve teslim oldu¹²

General Çernyaev Taşkent’i ele geçirmede o kadar dikkatli olmasına rağmen bu olay Rusya’nın uluslararası imajına zarar verebilirdi. Dolayısıyla Çarlık hükümeti sert generalin yerine sakin karakterli F. I. Romanovskiy’i getirdi. Yeni komutan her şeyden önce Hokand ve Buhara hanlıklarını ayırmaya, ortadaki tartışmalı alanlardan faydalanmaya çalışıyordu. Böylece 1866’da Hokand, Cizzak, Uratapa, Yeni-Kurgan işgal edildi.

14 Temmuz 1867’de Türkistan Askeri Bölgesi ve Genel Valiliği kuruldu. Komutan ve vali olarak General K. P. Kaufman atandı. General bağımsız bir hükümdardı. Sadece krala karşı sorumluydu. O, çalışmalarına Türkistan’ın şan ve şerefi haline gelen Semerkant’ı işgal ederek başladı. 1868’de şehir Ruslara geçti. Buhara Emiri Amir Muzaffer, Kaufman’ın zor şartlarını kabul etmek mecburiyetinde kaldı.

Aynı yıl General Kaufman, Hokand Hanı Hudayarhan ile bir anlaşma imzaladı. Bu şekilde işgal ettiği toprakları Ruslar için yasallaştırdı ve Rus vatandaşlarının sınırsız hak ve ayrıcalıklarını

¹¹ Begali Kasimov vd., *Millî Uyanış Dönemi Özbek Edebiyatı* (Taşkent: Maneviyet Yayınları, 2004) 5.

¹² Kasimov, a.g.e., 5.

garanti etti. İstilaya karşı isyanlar başladı. Özellikle Kurbancan Dadhah'un (1811-1907) isyanı Rus hükümetini sarstı. Hudayarhan da Amir Muzaffer gibi Kaufman'dan halkın bu hareketini bastırmak için yardım istedi. Kaufman, hanlığı bitirip yerine Fergana Bölgesi'nin oluşturulmasını emretti.

1870'lerde Harezm'e yürüyüşe başlandı. 1873'te Hazarasp teslim oldu. General Skobelev, Göktepe'nin Türkmen yerleşimini kana boğdu. 40.000 kişi kılıçtan geçirildi. Bu yılın 12 Ağustos'unda Hive Hanlığı da Ruslara geçti. 1880'lerin ortalarında Türkistan, Rusya tarafından tamamen işgal edildi. 1735-1885 yılları arasında Orenburg, Orta Asya'daki Rus hareketinin merkeziydi. Taşkent'in istilasından sonra bu görev ona geçti.¹³

¹³ A.g.e., 8-9.

Kültürel Hayata Bir Bakış

Türkistan Genel Valiliğinin kuruluşundan sonra Taşkent¹⁴ merkez olarak gelişmeye başladı. 1868'de ilk matbaa açıldı. 1871'den itibaren kitap yayımlanmaya başlandı. Daha sonra diğer illerde baskı makineleri ortaya çıktı. 1870 yılında Taşkent'te bir halk kütüphanesi açıldı. Öte yandan, Türkistan'ın sadece maddi değil kültürel mirasının yağmalanması da arttı. Yüzyıllardır korunan nadir el yazmaları ve kitaplar Rusya'ya götürüldü. Semerkant 1868'de ele geçirildiğinde General Abramov ünlü Hz. Osman'ın Kur'an'ını S. Petersburg'a gönderdi. Oryantalist A. L. Kun, General Kaufman adına Hive Sarayı'ndan 300 nadir eser aldı. N. Hanikov Buhara'da 166 seçilmiş eseri, V. L. Vyatkin Semerkant'ta 190 kitabı bu amaçla topladı.

28 Nisan 1870'te ilk kez yayımlanan *Türkistan Vilayetinin Gazetesi* Türkistan'ın kültürel yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Türkistan Genel Valisi'ne ait *Türkestanskije Vedomosti* gazetesine ek olarak yayınlanan gazetenin amacı şöyleydi: “*Türkistan Genel Valisi'nin emriyle bu aydan itibaren Türkistan Gazetesi yayımlanacak. Bu gazetelerde, genel vali tarafından kamuoyuna tanıtılmaları için çeşitli valilik kararları çıkarılır ve ticaret hakkında çeşitli yeni raporlar yazılırdı. Bu gazete sadece Rusça değil, Özbekçe ve Kazakça da yazılmıştır.*”¹⁵ Özbek basınının ilk örneği olan *Türkistan Vilayetinin Gazetesi* Rus hükümetinin ilgili insanları tarafından organize edildi ve “ileri gelen Rus kültürü” olarak teşvik edildi.

1905-1917 yıllarında Rusya ve dünya tarihinde birçok siyasî olayın Türkistan'ın sosyokültürel hayatı üzerinde önemli bir etkisi oldu. Bunlar, başlangıçta 1904 Rus-Japon Savaşı ve Rusya'nın yenilgisi, 1905'te hükümete karşı ayaklanmalar ve sonuç olarak Çar II. Nikolay'ın 17 Ekim Manifestosu'nun yayınlanmasıdır. Ayrıca I. Dünya Savaşı ve Türkistan'daki millî hareketi, 1917 Şubat ve Ekim devrimleri gibi olaylar ve son olarak aynı yılın 27 Kasım'ında Türkistan Muhtarlığı'nın ilanı ve onun kanla bastırılması zikredilmistir.

Kaufman'ın ülkenin kültürel hayatına bir başka katkısı ise Taşkent'te bir halk kütüphanesi kurmasıydı. Türkistan halkını yakından tanımaya, ülkenin tarihini ve coğrafyasını öğrenmeye önem veren Kaufman, dönemin tanınmış bilim adamlarını bu şehirde topladı. Orta Asya konusunda gazete ve dergilerde yazılan yazıları toplatarak 416 ciltlik bir külliyat (*Turkestanskiy Sbornik*) hazırlattı. Ayrıca, Türkistan'ın tarihi, arkeolojisi, etnografyası ve sanayisine dair resimleri toplayarak *Turkestanskiy Album* adında 6 ciltlik bir eserin meydana gelmesine önemli katkı sağladı. Fakat kendisinden sonra vali olan General M. G. Çernayev bütün bu kültür faaliyetlerini para israfı olarak gördü ve kütüphaneyi dağıttı.

Türkistan'daki yeni gelişmelerin ve kültürel değişimin en önemli unsurlarından sayılan ilk matbaanın 1868'de Taşkent'te kurulduğunu, ilk özel matbaanın ise 1877'de yine Taşkent'te açıldığını söylemek mümkündür. Hive Hanı Muhammed Rahim Han, 1874 senesinde bir saray matbaacısı tayin etmişti. Taş basması olan bu matbaa yerli bir matbaacı olan Atacan Adbalov tarafından işletiliyordu. Bu şahıs Rus mektebinde okumuş, taş baskıyı ise 1874-78 yılları arasında Hive'de bulunan bir İranlıdan öğrenmişti. Yerel matbaacılar tarafından kurulan ilk taş basma matbaalar, 1894'te Semerkant'ta, 1901'de Buhara'da, 1904'te Andican'da, 1906'da eski Taşkent'te ve 1909'da Nemengan şehrinde açıldı¹⁶.

Orta Asya halklarının kültürünü ve sorunlarını yakından tanıyan ünlü bir misyoner ve *Türkistan Vilayetinin Gazetesi* müdürü Ostroumov, Türkistanlı aydınlarla yakın ilişkilerde bulundu. Abdurrauf Fitrat ve Mahmud Hoca Behbudî gibi Ceditçi aydınların yazılarını gazetesinde yayınladı. Batıda

¹⁴ Kasimov. a.g.e., 10

¹⁵ A.g.e., 11.

¹⁶ S. Usmanov, vd. *Özbekistan Tarihi*. (Taşkent: “İktisat-Maliya Yayınevi, 2006) 218-231.

tanınmış bazı edebî eserleri Özbekçeye tercüme ettirdi. Böylelikle Türkistanlılara Batı edebiyatını tanıttı.

Türkistan'da Rusya'nın Siyaseti

Kazan, Astrahan ve Başkurdistan'ı işgal edilirken Ruslar, yeni kazandıkları yerlerin halklarını zorla Hristiyanlaştırma siyasetini öne sürdürür. Askerî kumandanlar yanlarına ilim adamlarını alıyor, yerel halkı tanımaya çalışıyorlardı. Rus yönetimi kendileriyle ticaret yapan yerli tüccarların çıkarlarını koruyordu.

İstila öncesinde ve sonrasında da Rusya hükümeti, Türkistan'a bir sömürge gözüyle baktıkları için ülkeye fazla bir yatırımda bulunmadı. Aynı zamanda Türkistanlıların geleneksel yaşam tarzına müdahale etmediler. Türkistan Genel Valisi General Fon Kaufman (1867-1882), yerel halkı Rus Çarlığı'na ısındırmak için, onları yönetimden soğutabilecek girişimlerden sakındı. Halkın kendi iç yönetimine ve hayat tarzına karışmadı. Örneğin İlimskiy gibi Rus Ortadoks misyonerlerinin ülkede faaliyetlerine izin vermedi. "Biz Orta Asya için Avrupa medeniyeti istiyoruz, Rus Ortodoksluğu değil" demekteydi.

Üstelik Kaufman, 1870'te Orenburg Müftülüğü'nün Türkistan'a hizmet vermesine karşı çıktı. Çünkü Kazan Tatarlarının Türkistanlılarla birleşerek bir güç oluşturup Rusya karşısına çıkacağından endişe ediyordu. Dolayısıyla Kaufman, valiliği sırasında kültürel faaliyetlere önem vermeye mecbur kaldı. Onun buyruğu ile Türkistan'ın ilk Türkçe gazetesi *Türkistan Vilayetinin Gazetesi* yayımlanmaya başladı. 1870'te Rusça olarak yayına başlanan *Turkestanские Ведомости* gazetesinin Türkçe eki olan bu gazete, başta hükümetin emir ve fermanlarını yayınladı. Makale ve haberlerin birçoğu *Turkestanские Ведомости* veya başka Rus gazetelerinden çeviriydi. Gazetede, 1883'e kadar Kazanlı Tercümanlardan Şahmerdan İbrahimov ve H. Çanişov yönetiminde genel olarak resmî haberler yayınlandı. 1883-1917 yıllarda gazetenin idaresiyle meşhur Rus misyoneri N. P. Ostroumov meşgul oldu. Ostroumov, gazetede resmi haberlerin yanında edebî makalelere de yer verdi. Rusçadan tercüme yapılarak Türkistan'da Rus kültürünü yaymaya çalıştı.

Rusya istiladan sonra Türkistan'ı asimile etmeye başladı. Önce ülkenin yer üstü ve yer altı kaynakları ile tarihi, kültürel ve yaşam tarzı incelendi. Yeni ülkeyi yönetmek için yerel halktan sadık hizmetkârlar arandı. Bunun için Rus tarzı okullar açıldı. Yerel halkın temsilcileri onlara katıldı. Rus hükümeti Türkistan halkına uyguladığı politikalarda, o halklarının temsilcilerini kullandı.

Türkistan'ı kısa sürede geliştirmek ve servetini Rusya'ya taşımak için Krasnovodsk-Taşkent (1880-1898) ve Taşkent-Orenburg (1900-1905) demiryolları inşa edildi. Bu yolların uzunluğu 1910'da 3338 km'ye çıkarıldı. Türkistan başta pamuk olmak üzere ham madde teminatçısı haline geldi. Rusya daha önce Amerika'dan pamuk alırdı. 1884'ten itibaren Fergana'da pamuk yetiştirildi. 1908'de Türkistan'da 168.000 t. pamuk yetiştirildi ve fabrikalar Rus, Ermeni, Yahudi zenginlerinin eline geçti. Buğday ekimi azaldı. Sonunda buğday Rusya'dan ithal edilmeye başlandı. Türkistan giderek Rusya'ya bağlandı. Yüz binlerce Rus bölgeye yerleştirildi ve yeni Rus köyleri ortaya çıktı. Birçok yerde, özellikle Akmualla ve Yettisu illerinde, verimli topraklar yerel nüfustan Rus göçmenlere devredildi. Rusya'nın sömürge politikası diğerlerinden oldukça farklıydı. Rusya, ülkelerde nüfus üstünlüğü elde etme ve boyun eğdirme politikasını yürütmekteydi. Özellikle Türkistan'da tüm çabalar yerel nüfusun Ruslaştırılması ve İslam dinin kötü gösterilmesi üzerineydi.

1870'lerdeki bağımsızlık mücadelesine, 1880'lerdeki ayaklanmalar katıldı. 1882'de Çarlık yetkililerinin vergi talebine karşı Nemangan ve Oş'ta isyanlar başladı. 1883'te Çust'ta ve 1885'te genel olarak Fergana Vadisi'nde halk hareketleri başladı. 1892'de Taşkent'te "Taşatar Olayı" olarak bilinen isyan başladı. XIX. yüzyılda Türkistan'daki en büyük isyan, şüphesiz 1898'deki Dukçu İşan Olayı'ydı. Kurucusu ve lideri din adamı Muhammed Ali Halfa Sabiroğlu (1853-1898) olan bu hareket Çarlık hükümetinin millî ve dinî ayrımcılığına karşı idi. Ayaklanma, yeterli hazırlık yapılmadan aniden başladı. Katılımcılar birlik ve uyumdan yoksundu. Muhammed Ali İşan'ın köyü Bintepe yakılıp bir

kül tepesi haline geldi. Ayaklanmanın organizatörleri asıldı, yüzlerce kişi hapse atıldı ve Sibiryaya sürüldü.¹⁷

¹⁷ Kasimov, a.g.e., 10.

Cedit Kavramı

Cedit kelimesi, lügat anlamı itibariyle eskinin zıddı olarak yeni anlamına gelmektedir. Usûl-i Cedit, eğitimde yenileşme ve reform ile ilgili bir kavramdır. Daha önce Osmanlı ıslahat çerçevesinde kullanılmış ise de İsmail Gaspıralı vasıtasıyla Kırım, Rusya, Sibirya ve Türkistan'da yaşayan Müslüman Türklere mal edilmiştir.¹⁸

Ceditçilik kelimesinin hem Osmanlı hem de kuzey Türkleri arasındaki gerçek anlamı ise batı ilimlerini, eğitim-öğretim metotlarını, batının yaşayış biçimini benimsemek, kısa bir anlatımla *Batılılaşmak* demektir.¹⁹

Ceditçilik, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rusya'nın işgali altındaki Müslümanların yaşadığı bölgelerde ortaya çıkan uyanış hareketlerinin en önemlisidir. Eğitimin modernleştirilmesini hedefleyen Ceditçilik Hareketi, zamanla sonra sosyal, kültürel ve siyasî bir hareket haline geldi. Bu teşkilatta yer alan aydınlara ise Ceditçiler denmektedir. Bu hareketinin mimarı Kırımli aydın İsmail Gaspıralı Bey olmuştur.

XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya Müslümanları arasında eğitim ve kültür alanında başlayan yenileşme hareketi olan Ceditçilik, batıdaki aydınlanma felsefesinin İslam dünyasına yansımalarıyla ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Rusya'daki Müslümanların yaşadığı ülkelerde ilköğretim, medrese ya da camilerin yanında bulunan mekteplerde yapılıyordu. Buralarda ise sadece okuma yazma ve ilmihal bilgisi öğretiliyordu. Geleneksel eğitimcilere "Usûl-i kadim", onların zıddı olarak Batı'daki eğitim sisteminden etkilenen bir yöntem öneren kişilere Ceditçiler ve bunlar vasıtasıyla gelişen akıma da Ceditçilik denilmiştir.²⁰

Daha sonra bu hareket Türkistan Müslüman halkının özgürlükçü, reformcu, millî bir hareketinin ismi olup XIX. yüzyılın sonlarında Türkistan'da şekillenmiş, XX. yüzyılın başlarında çok kısa bir zamanda yüksek seviyelere ulaşmış, 1917 yılında Bolşevik Devrimi sonrasında daha da güçlenmiş, kendi hedefini korumuş, siyasal ve sosyal bir hareket haline gelmiştir.²¹

¹⁸ A.g.e., 39.

¹⁹ Yusuf Akçura, *Türkçülük, Dış Türkler*, (İstanbul: Toker Yayınları, 1990) 71.

²⁰ Taha Akyol, *Ceditçilik, İslam Ansiklopedisi, C.7*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993) 211.

²¹ Begali Kasimov, *Millî Uyanış*, çev., Fatma Acık (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009) 1.

Ceditçilik Hareketinin İlk Ortaya Çıkışı

Ceditçilik, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'daki Müslüman Türkler arasında eğitim ve kültür alanında meydana gelen bir yenileşme hareketidir.²² Şüphesiz, bu hareketin gelişmesinde İsmail Gaspıralı'nın "Usûl-i Cedit" okulları başrolü oynamıştır. Başta Kırım'da olmak üzere Semerkant, Taşkent, Buhara, Hokand, Kazan gibi birçok Türk ilinde yeni usûl okulları açılmıştır.

Ceditçilik Hareketi, geleneksel İslâmî eğitim sisteminde bir reform çalışması olarak meydana çıkmış ve daha sonra bu hareketin taraftarlarına Panislamistler ve Pantürkistler denilmeye başlanmıştır. Çünkü bu hareketin hedeflerinde Müslüman Türklerin Rusya siyasetinde daha aktif rol oynaması için bir çalışma vardı. İlk olarak okuma-yazma yönteminden başlayarak eğitimde yeni dersler, yeni metot ve tekniklerin kullanılmasını istiyorlardı. Geleneksel medreseden ayrı okullar açarak klasik okuma öğretme yöntemini değiştirdiler. Bununla birlikte Türkçe yazmayı da öğretmeye başladılar. Bu arada medrese derslerinin yanına fen bilimleri, matematik, tarih, coğrafya gibi derslerle Türkçe ve Rusça dil dersleri koydular. Usûl-i Cedit Hareketinin öğrenci sayısı, okulun açılma ve kapanma zamanları, programdaki derslere göre öğretmen yetiştirilmesi, öğretmenlerin aylık maaş alması gibi işlerde kendi yöntemleri vardı. Okullara haritalar, birçok yeni ders kitapları ve gerekli malzemeleri temin ettiler. Gerek yayınevleri gerekse kitapçıları vasıtasıyla okurlara aydın bir dünya sundular. Cedit Hareketine en büyük katkıyı sağlayan basın-yayın sektörüydü. Yerli halkın dilinde okuma yazma öğretme, Avrupa dillerinden ve Arapçadan tercüme yapıp onları makale ve kitap şekline getirmek âdeta bu bölgelerde bir Türk-İslâm rönesansını ortaya çıkardı.

Ceditçilik Hareketi, Rus sömürgeciliğine karşı millî ve modern bir uyanış sağlamaya çalıştı. İlk olarak Kazan'da 1880'li yıllarda ortaya çıkan Ceditçilik Hareketi, 1890'da diğer bölgelere yayıldı. Ceditçilik Hareketi'nin tarihini ikiye ayırabiliriz: 1880'den 1905'e ve 1905'ten 1917'ye. İlk dönemde bu akımı destekleyenlerin sayısı azdı ancak ikinci dönemde bu sayı gün geçtikçe artış gösterdi ve böylece, hareketin sosyal ve siyasî yönlerini de geliştirdiler. Ceditçilik Hareketi, Volga bölgesinde gelişmesine rağmen Kırım, Dağıstan, Azerbaycan ve Orta Asya coğrafyasında yani Türkistan'da da önemli etkiler gösterdi²³.

İlköğretimi ıslah etmek ve yeni eğitim sistemini uygulamak düşüncesinin baş temsilcisi İsmail Gaspıralı Bey'di (1851–1914). Kırımlı olan İsmail Bey eğitim ve öğretim amacıyla bulunduğu İstanbul'da Jön Türklerden, Paris'te iken sosyalist ve liberallerden etkilenmiştir. İsmail Gaspıralı Kırım'da ve Rusya'daki diğer Türk halkının gerilikten kurtulması için öncelikle eğitim ve kültüre önem verilmesini istiyordu.

Gaspıralı, 1884'te Bahçesaray'da Usûl-i Cedit Mektebini açtı. Bu mektep örnek alınarak açılan okullara "Usûl-i Cedit Mektepleri" denmiştir. Gaspıralı, eğitim dili Türkçe olan okullarda kısa zamanda okuma yazmayı öğreten Usûl-i Cedit'i Rusya Müslümanlarına anlatmak ve yaygınlaştırmak için Türk merkezlerine seyahatler yaptı. Neticede Kafkasya, Kazan ve Türkistan'ın uzak bölgelerinden Usûl-i Cedit'i tanımak ve öğrenmek üzere öğretmenler ve mollalar Bahçesaray'a gelmeye başladılar.²⁴

²² Akyol, *Ceditçilik*, 212-213.

²³ Begali Kasimov, *Millî Uyanış: cesaret, aydınlanma, fedayilik*, (Taşkent: Maneviyet Yayınevi, 2002) 20-21.

²⁴ Akyol, a.g.e., 212.

Ceditçilik Hareketinin Yararlandığı Kaynaklar

XVIII. ve XIX. yüzyılın ilim ve teknolojisinde İslam dünyasının geri kaldığı açıktır. Dolayısıyla Ceditçilik Hareketi birçok yenileşme ve ıslahat arayışlarıyla geri kalmışlığın çıkış yollarını araştırmıştır. Ceditçilik Hareketi'nin etkilendiği dış kaynakları özet olarak üçe ayırabiliriz: Birincisi, Avrupa ve Rusya'da din ve eğitim alanlarındaki gelişmelerdir.²⁵ İkincisi Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelerdir. Tanzimat ve Islahat Fermanları, Avrupa'da eğitim alan öğrencilerin Türkçeye çevirdikleri eserler, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Mecelle*'si, Ahmet Mihat Efendi ve Şemseddin Sami'nin eserleri gibi eserler Ceditçileri etkilemiştir. Üçüncü olarak da, XIX. yüzyılda Mısır'da gelişen ıslahatlardır. Cemalleddin Afgani, Muhammed Abduh, Reşit Rıza'nın eser ve makaleleri İdil-Ural bölgesinde etkisini göstermiştir.²⁶ Andünnasır b. İbrahim el-Kursavi, Abdurrahim b. Osman Otuzimeni, Ahmet Can b. Emir Han, Şehabeddin Mercani, Musa Carullah, Hüseyin Feyizhanı gibi Tatar Ceditçilerin eserleri ise iç kaynak rolünü oynamıştır.

²⁵ İbrahim Kalkan, "Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim", *Erzurum: A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 4, (2000): 33-37.

²⁶ Kalkan, a. g. e., 36.

Ceditçilik Hareketinin Rusya'daki Liderleri

Rusya'daki Türk Müslümanların ilk aydınlanma hareketi olarak meydana gelen Ceditçilik, genelde Rusya'daki Türk halklarında meydana gelen iktisadî değişikliklerin sonucunda canlanan bir uyanış ve yenilik hareketidir. Daha sonra Usûl-i Cedit Hareketi Türk dünyasının tümüne yayılma yolları aramıştır.²⁷

Ceditçilik Hareketi'nin Rusya'daki liderleri, sayıları az olmasına rağmen önemli katkı sağlayan şahıslardan oluşmuştur. Bu hareketin önde gelenleri şunlardır:

Abdurrahim b. Osman Otuzimeni (1754–1834): Abdurrahim b. Osman Otuzimeni, 1754 yılında Bügölme bölgesinde bulunan Otuz İmen köyünde doğdu. Önce bu köyde Molla Vildan Medresesinde, daha sonra ise Orenburg'un yakınlarında olan Kargalı Velid b. Muhammed el-Emin Medresesinde okumuştur. 1788 yılında Türkistan'a gitmiş, Buhara başta olmak üzere Semerkant ve Afganistan'da ilmî araştırmalarda bulunmuştur.²⁸

Abdünnasîr b. İbrahim el-Kursâvî (1776–1812): Abdünnasîr b. İbrahim el-Kursâvî 1776 yılında Kazan şehrinin Kursa köyünde doğdu. İlk eğitimini Viyatka bölgesine bağlı Mamij kasabesindeki âlim Âşîf el-Meçkerekvî'den aldı. Daha sonra eğitimini geliştirmek üzere Buhara'ya gitti. Buhara'da Nakşibendî şeyhi Niyaz Kulu Han Türkmânî'den ilmini tamamlayarak köyü Kursa'ya dönüp müderrislik yapmaya başladı. Bir müddet sonra Buhara'ya dönen Kursavî farklı fikirlerinden dolayı fitne çıkarmak suçuyla iftiraya uğradı. Hocası Niyaz Kulu Han Türkmânî'nin tavsiyesi üzerine Buhara'yı terk etti. 1812 yılında hacca gitmek üzere yola çıktı. Ancak hacca varamadan İstanbul'da vefat etti, Üsküdar Sultan Camii'nde defnedildi.²⁹

Ahmet Can b. Emir Han (1813-Ö?): Ahmet Can b. Emir Han, 1813 yılında Mamic bölgesinin Uşma köyünde doğmuş, eğitimini babası Emir Han Hazret'ten almıştır. Hadis ve sünnette ihtisasıyla bilinen Ahmet Can'ın *Seniyyetü'l Beşâre fî Sünniyetü'l İşâre* adlı bir eser yazdığı, daha çok Aliyyü'l-Kârî'nin eserlerini okuduğu ve bu eserlerden çokça faydalandığı bilinmektedir. Onun basılmamış *Fethu'l-Celîl fî Tevsîmi'l-Avâsim fî Cemû'l-Ahvâl*, *Risâle fî Enne Kıraati'l- Kur'ân bi'l-Ücre Bid'atün*, *Risâle fî'l-Cülûs bi'l-Hikka* gibi eserleri de bulunmaktadır.³⁰

Şehâbeddin Mercânî (1818-1989): Ceditçiliğin öncüsü ve dinî ilimlerdeki temsilcilerinden olan Şehâbeddin Mercânî 1818 yılında Kazan şehrinin civarında bulunan Yapucu köyünde doğmuştur. 1849 yılında Kazan'da imamlık, müderrislik görevleri yapmış, Orenburg Müftülüğün'den icazet almıştır. 1880 yılında Mekke ve Medine'ye gitmiş, burada birçok âlimle görüşmüştür. O, 1881 yılında kendi adına medrese açmış, hayatının sonuna kadar ders vermiştir. 45 yıllık ilmi faaliyeti süresince birçok öğrenci yetiştirmiş, *el-Fevâidü'l-Mühimme*, *et-Tarîkatü'l-Müslâ ve'l – Akâidatü'l Hüsnâ*, *Müstefâdî'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgâr* başta olmak üzere pek çok ilmi ve fikri eser yazmıştır.³¹

Musa Cârullah (1875-1949): Dinî düşüncede yenileşme düşünceleriyle bilinen, Ceditçiliğin dinî ilimlerdeki öncülerinden Tatar ceditçisi Musa Cârullah 1875 yılında Rusya'nın Rostovna Donu ilinde doğmuştur. İlk eğitimini annesi Fatma Hanım'dan alan Musa Cârullah, daha sonra Gölboyu Medresesine gitmiş, oradan da Buhara'ya gitmiştir. Buhara'da umduğu medreseleri bulamayan Musa Cârullah sırasıyla İstanbul, Kahire, Mekke, Hindistan, Beyrut ve Şam gibi dönemin ilim merkezleri

²⁷ Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı* (Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 1990) 9.

²⁸ Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, 47.

²⁹ A. g. e., 51.

³⁰ A. g. e., 54.

³¹ Maraş, a. g. e., 78.

konumunda olan illere seyahatte bulunmuştur. Seyahati esnasında başta Muhammed Abduh olmak üzere birçok âlimle görüşmüş, fikir alışverişinde bulunmuştur.³²

1903 yılında tekrar memleketine dönen Musa Cârullah, Petersburg'da *Ülfet* ve *Tilmiz* dergilerinde fikirlerini yazmaya başlamıştır. Orenburg'a gitmiş, 1909-1910 yılları arasında Hüseyiniye Medresesi'nde ders vermeye başlamıştır. Musa Cârullah, 1930'da Rusya hükümetinden kaçarak Kahire'ye gitmiş ve burada vefat etmiştir.³³

Hüseyin Feyzhânî (1813-Ö?): Ceditçiliğin eğitimdeki temsilci ve öncülerinden olan Hüseyin Feyzhânî, Tatar Usûl-i Cedit Hareketinin önemli şahıslarındandır. O, 1821 yılında Simbir bölgesinde Cebel'e bağlı Sabaçay köyünde doğmuştur. Şehâbeddin Mercânî'nin öğrencilerinden olan Hüseyin Feyzhânî, ilk eğitimini kendi köyünde aldıktan sonra Kazan'a okumaya gitmiş, Arapça, Farsça ve Rusçayı iyi derecede öğrenmiş, daha çok tarihçi ve eğitimci yönüyle bilinmiştir. 1858 yılında Moskova'da Rus Dışişleri Bakanlığı arşivinde çalışmış, Kırım Hanlığı'nın siyasî ilişkileriyle ilgilenmiş, Kırım hakkında hatıra babından bir eser yazmıştır. Onun *Islahı Medâris, Kratkaya Uçebnaya Grammatika Tatarskogo Yazıka, Tri Nadgrobnih Bulgarskih Nadpisi* gibi Arapça, Rusça eserleri bulunmaktadır.³⁴

³² Ahmet, Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2005) 23.

³³ Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, 87.

³⁴ A. g. e., 95.

Cedit Hareketinin Lideri İsmail Gaspıralı'nın Biyografisi İsmail Gaspıralı'nın Hayatı ve Faaliyetleri

“Ceditçilik Hareketinin kurucusu ve Türk düşünce tarihinin parlak siması İsmail Gaspıralı Bey, 21 Mart 1851 tarihinde Kırım'ın Gaspıra denilen bölgesinin Avcı köyünde dünyaya geldi. Babası Mustafa Bey, Kafkas ve Kırım Genel Valisi Kenyaz Vorontsov'un yanında Tercüman olarak çalıştı. Sadakatli hizmetlerinden dolayı mülazım, asilzade mertebelerine yükseldi. Annesi Fatma Hanım ve babcısı Habibe Hanım, İsmail Bey'in iyi yetişmesi için önemli rol oynadılar.”³⁵

İsmail Gaspıralı Bey 8 yaşındayken Bahçesaray'da Hacı İsmail'in eski okuluna verildi. 10 yaşında annesinin itiraz etmesine rağmen babası onu Akmesic Uberrniye Askeri Okuluna yazdırdı. 12 yaşındayken Voronej Subaylar Okuluna geçti. 13 yaşına geldiğinde Moskova Milyutin Lisesine girdi. Özellikle lise öğretmenlerinin mutaassıp davranışları İsmail Bey'in millî duygusunu güçlendirdi.³⁶

İsmail Bey 1868 yılında okulu bitirdikten sonra yurdu Bahçesaray'a döndü ve Zincirli Medresesin'de Rusça dersi vermeye başladı. Daha sonra yüksek eğitimini tamamlarken 1872 yılında Fransa'ya gitti. Orada bir süre kaldıktan sonra 1876 yılında Bahçesaray'a döndü. 1878-1884 yıllarında belediye başkanlığı görevi yaptı. Bahçesaray'ı güzelleştirmeye, ışıklandırmaya çalıştı. Bu faaliyetleri yapan İsmail Gaspıralı Bey, “yersiz masraflar” iddiasıyla suçlanmış ve istifa etmek zorunda kalmıştır.³⁷

“1879 yılında Tercüman gazetesini çıkararak mücadelesinde ilk adımını atmış olur. Bununla yetinmez, davasını daha iyi tanıtmak için 1881 yılında Türkistan Müslümanlığı eserini kaleme alır ve Rusya'daki Müslüman Türk halkının hak ettiği hakkını aramaya çalışır.”³⁸ Gaspıralı bu kitabında, Rusya'da bir Türk Müslüman topluluğunun varlığından ve bunun bir gerçek olduğundan, bunların Rus tebası olduğundan, Rusya tarafından medenice yetiştirilmesinden, bunu yaparken Rusya'nın bu durumdan korkmamasından, bilakis kendi yararına olduğunu bilmesinden, farklı halkların din, dil, kültürlerinin korunmasından bahseder.³⁹

1884 yılında Bahçesaray'da açtığı Usûl-i Cedit veya “Usûl-i Savtiye” adını verdiği okulla ikinci hamlesini yapar.⁴⁰ Bu, bir hareketin ve bir özgürlükçü ideolojinin temellerinin atıldığı bir hamledir. Bu olay Ceditçilik tarihine ilk Cedit okulu olarak geçmiştir. O, bu hareketle halkının uyanması, tüm Müslüman Türk halkının birliği, bütünlüğü ve özgürlüğü için mücadele etmekteydi. Ona göre milletin varlığını gösteren dil ve kültüre sahip olmayan millet bağımsız olamazdı. O, Türk toplumları için dil birliğini savunan en bariz kişilerden olmuş, çıkardığı gazete Tercüman da millî bir gazete olmuştur. Gazetede ortak bir dil kullanılmış, dilin önemi konusuna son derece dikkat gösterilmiştir. Ona göre dil canlı tarihtir. Dili olmayanın kendisi de yoktur demektir. Kısacası o, şuna inanmaktadır: “Milletin iki özelliği vardır: dil birliği, din birliği. Milletin millîliğini yok etmek için bunlardan bir tanesini bozmak yeterli.”⁴¹

Eğitim faaliyetleri çerçevesinde Türkistan seyahatleri düzenlemiş, başta Buhara, Semerkant, Taşkent olmak üzere Usûl-i Cedit okulları açmıştır. Onun Türkistan üzerindeki hizmetleri Buhara Emirinin Tercüman gazetesine abone olmasıyla başlamıştır. 1893 yılında Gaspıralı Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Orenburg, Semerkant ve Taşkent olmak üzere birçok Türk ilini gezmiştir. İsmail Gaspıralı Bey hakkında sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: O, gerçekten bir eylem adamı ve

³⁵ Kasımov, *Millî Uyanış*, çev., Fatma Açık, 160.

³⁶ A. g. e., 163.

³⁷ A. g. e., 164.

³⁸ A. g. e., 165.

³⁹ Akpınar, *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Fikri Eserleri*, 86.

⁴⁰ A. g. e., 69.

⁴¹ Akpınar, *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Fikri Eserleri*, 74.

bir fikir adamı olmuş, yazdığı eserleriyle varlığı inkâr edilen Müslüman Türkistan halkının varlığını savunmuş, çıkardığı gazete ve dergileriyle, açtığı okullarıyla, başlattığı Ceditçilik ideolojisiyle bu uğurda mücadele vermiş ve özgürlük çığrını açmıştır.

Gaspıralı'nın dahil olduğu Kırım Tatar Türkleri, diğer Türk halklarına göre eğitim yönünden daha gelişmiş bir düzeye sahiptiler. İslamî eğitime yönelik medreselerde çocukların gelişmesi için dersler yetersizdi. 5 yıl boyunca dinî eğitim ve biraz da okuma öğretilirdi. Gaspıralı bu beş yıllık eğitimi iki yılda tamamlayıp kalan üç yılda daha fazla bilgi vermenin mümkün olacağını belirtti ve buna göre bir program hazırladı. Bütün dersleri matematik, coğrafya, tıp, kimya, astronomi, Rusça ve Farsça gibi 17 başlık altında topladı.

Gaspıralı eğitime yönelik *Rehber-i Muallimin veya Muallimlere Yolbaş* kitabını yazdı. Kitapta Cedit mekteplerinin kuruluşu, ders programı, sınıfların özellikleri, tatil günlerine dair birçok şeyden bahsetti. Kız çocukları için ayrı okul açılmasından öğretmenlere aylık bağlanmasına, öğretim şekliinden ilköğretim ve ortaöğretimin ayrılması meselesine kadar bir çok konu programda yer almıştı.

Rusların *Tercüman* gazetesinin yayınına izin vermesi, Müslümanların Rusya'ya karşı sempati duymalarını sağlamaya yöneliktir. Gaspıralı'nın ilk sayıda Ruslardan övgüyle söz etmesini ise gazete iznini sağlamaya yönelik bir hareket olarak nitelendirebiliriz.⁴²

⁴² Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988) 23.

İsmail Gaspıralı'nın Düşünceleri

İsmail Gaspıralı'nın görüşleri genel olarak şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: İlk olarak Gaspıralı eski Türk-Tatar eğitimini Avrupa'daki eğitim sistemine uygun hale getirerek medreselerde bir ıslahatın gerekliliğini savunmaktadır. Ayrıca dünyada Türkçe konuşan halklar için ortak bir edebî Türk dilinin oluşturulmasını istemektedir. Ruslaştırma siyaseti ve imparatorluk idaresinde Rus olmayanlara karşı zulüm uygulandığı bu dönemde, Rusya'daki Müslümanlarının etnik ve ortak bir edebî dil etrafında birleşmesi ve dağınık cemaatlerden modern bir millet haline gelmesini amaçlıyordu.⁴³

İsmail Bey Gaspıralı, *Tercüman* gazetesinin tüm Türk illerinde okunduğunu ve gazetenin ortak dilinden herkesin memnun olduğunu söyleyerek: “İleride meydana gelecek şu dile, biz ortak dil demek istiyoruz ve 25 seneden beri şu ortak dil ile yazmaya alışıyoruz. Kaşgar'dan Han Kirman'a kadar, Sibiry'a'dan Merv'e ve Konya'ya kadar kullanılan Türk lügati birdir.”⁴⁴ demiştir.

Onun genel görüşleri, Türk halklarının lehçe farklarını gidermek, ortak bir dil ve alfabe altında birleşmek, Türkçenin Arapça ve Farsçanın egemenliğinden kurtarılması, Türklerin modernleşerek bağımsız yaşaması, kadınların esaretten kurtarılması, Rusya'daki Müslüman Türklerin de iktisadî hayata katılmaları, dinî idarelerin düzeltilmesi, yardımlaşma cemiyetlerinin kurulması ve genel olarak geri kalmış Türk-Tatar halkının eğitim seviyesini yükseltmekti. Bu görüşleri yayan *Tercüman* gazetesi giderek yaygınlık kazanmış, hatta İstanbul gazetelerinden daha fazla okunacak hala gelmiştir.⁴⁵

⁴³ Hakan Kırımlı, *Gaspıralı İsmail Bey, DİA, XIII*. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996) 394-396.

⁴⁴ Yavuz Akpınar, *Gaspıralı Seçilmiş Eserleri, Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008) 82.

⁴⁵ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996) 89.

Dilde, Fikirde, İşte Birlik Düşüncesi

İsmail Gaspıralı Bey'in üzerinde en çok durduğu ve bir an evvel önlem alınması gerektiğini düşündüğü ve çabaladığı konu ise millî bir Türk dili meselesidir.⁴⁶ Gaspıralı'ya göre, Türk lehçelerinin farklı yazılarla yazılması çok yanlıştır. Tüm Türk halklarının okuyup anlayabileceği, millî bir dil olarak uygun gördüğü dil eski Çağatay Türkçesidir. Bu konuda Osmanlı Türkçesinin yeterli bir dil olmadığını işaret eder.

Gaspıralı, “dinimiz bir” derken İslam dinini, “dilimiz bir” derken Türk dilini, “fikrimiz bir” derken Türk-İslam düşüncesini kastetmektedir. Nitekim bu düşüncelerini bir sonraki cümleleriyle şöyle açıklar: “*Kazan dili, Bahçesaray dili, Bakü dili, Kızılyar dili yoktur. Hepimizin dili bir dildir.*”⁴⁷

“Dilde, Fikirde, İşte Birlik!” sloganıyla çıkardığı *Tercüman* gazetesıyla dünyadaki bütün Türklerin anlayabileceği ortak bir Türkçe geliştirilmiştir. Gaspıralı *Tercüman* gazetesinde yayınlanan ünlü “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” makalesinde şöyle yazar:

*“1897 yılında yapılan nüfus sayımına göre, Rusya’da yaşayan Türklerin sayısı 13.889.241’dir. 1912 başlarında bu sayı, 16.226.073’e varmıştır. Bu sayının en büyük kısmını Tatarlar (5.124.397) ve Kırgızlar (5.165.542) oluşturuyordu. Başkurtların sayısı ise 1.769.962 idi. Yer bakımından Türklerin dağılımı ise şöyledir: 3.335.000 Orta Asya’da yaşayanlar, Türkistan ve stepekiler 7.995.000, Sibiryadakiler 120.000.”*⁴⁸

⁴⁶ Zuhul Yüksel, *Gaspıralı ve Dil Birliği, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumu*, Basıma haz. Dünder Akarca, (Ankara: Türksoy Yayınları, 2003) 29.

⁴⁷ Akpınar, *Gaspıralı Seçilmiş Eserleri*, 92.

⁴⁸ R. Majerczak, *Une Nouvelle Statistique de la Population Musulmane en Russie et de la Presse Musulmane Russe, Revue du Monde Musulman*, C. 38, Eylül 1914, 270, akt., Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (İstanbul: İmge Yayınları, 1994) 143.

İsmail Gaspıralı'nın Şahsiyeti

İsmail Gaspıralı, Türk milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesinde büyük rol oynayan ve Türkçülüğün bir ideoloji olarak ortaya çıkarılmasında önemli katkıları olan bir aydındır. Rusya Müslüman Türklerinin aydınlanma hareketi olan Ceditçilik Hareketi'nin kurucusudur. Hem dinî hem de dünyevi alanlarda derin bir bilgiye sahiptir. Dünyanın gelişimi ile yakından ilgilenmiş, birkaç yabancı dil öğreniş ve farklı halkların kültürlerini incelemiştir. Gaspıralı kendi bilgisine dayanarak Doğu ve Batı dünyalarını karşılaştırıp Türk halklarının gelişmesi için yollar aramıştır. İsmail Gaspıralı (1851-1914), Müslüman ve Türk dünyalarının, özellikle de Rus hâkimiyeti altında olanların, dünya gelişiminden koptuğunu ilk fark eden kişi olarak Türk halklarının cehaletini ortadan kaldırmak ve onları gelişmiş ülkeler seviyesine yükseltmek için bir hareket başlattı. Okullarda dünya bilimleri öğretmek ile eğitim reformu konusunu gündeme getirdi. İsmail Gaspıralı, 1884 yılında Kırım'daki Bahçesaray'da ilk Cedit okulunu kurdu ve bir ders kitabı geliştirdi. Bu program kapsamında 12 öğrenci 40 günlük eğitim görüyordu. Bu yöntem, "Usûl-i Cedit" olarak yaygın hale geldi. 1888'de Gaspıralı'nın *Rehberi Muallim veya Öğretmenlere Refakatçi* adlı kitabı yayımlandı. Eserde yeni yöntem okullarının eğitim sistemi, derslerin öğretimi ve organizasyonu, dersliklerin dönemi, programı, tatilleri ve sınavları açıklanıyordu.⁴⁹

İsmail Gaspıralı, XIX. yüzyıl sonlarından bu yana Türkistan'daki Ceditçiliğin sadece özünü anlamada değil, aynı zamanda yönünü belirlemede de son derece önemlidir. İsmail Bey, Doğu halklarının okul eğitiminde gerçek bir devrim yapmış ve tarihte "Usûl-i Cedit" adı altında yeni bir yöntem başlatmıştır. Doğuda Ceditizm adıyla en ünlü, en ilerici hareketinin temelini atmıştır. Bütün Türk halklarını dünyanın gelişmiş uluslarına eşit görmek isteyen İsmail Gaspıralı, tüm hayatını buna adanmıştır.

⁴⁹ Sabircan Tillaboyev ve Akbar Zamanov, *Özbekistan Tarihi, XIX. yüzyılın ikinci yarısı – XX. yüzyılın başı*, (Taşkent: Şark Yayınevi, 2019) 88.

XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Başlarında Türkistan'da Eğitim

Türkistan'da XIX. Yüzyıl itibarıyla eğitim tamamen dinî nitelikliydi. İslam dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi okullar mektep ve medrese şeklindeydi. Mektepler genellikle camilerde olup halkın maddi destekleriyle faaliyet gösterirdi. İmam veya müezzinin ders verdiği bu okullarda eğitim görenlerin çok az kısmı medreselere giderdi. Dersler genel olarak Arapça, mantık, kelam ve hikmet gibi konulardan ibaretti. XIX. yüzyılın sonuna kadar Orta Asya'nın cazibe merkezi olan Buhara Medreseleri İslam dünyasının tanınmış eğitim merkezlerinden biri olmasıyla meşhurdur. Rus Çarlığı altında yaşayan Tatar ve Başkurt gençleri ilim tahsil etmek için buralara geliyorlardı. Tatar reform hareketinin öncülerinden olan müceddit ulemanın birçoğu bu medreselerde yetişmişlerdi. Modern eğitim sistemine sahip olmamasına rağmen bu medreseler hâlâ önemli şahsiyetler yetiştirmekteydiler.

1893'te Buhara ve Semerkant'taki medreseleri ziyaret eden Rusya Müslümanlarından M. Zahir Bigi, buradaki medrese eğitimini birazda hayranlıkla anlatır. Buhara'daki medrese eğitimini Kazan'dakine göre daha ciddî ve üstün bulur. Onun gözlemlerine göre, Buhara'da en gözde sınıf talebelereydi. Onlara herkes hürmet göstermeye mecburdu. Talebeler yolda karşıdan gelirse, talebeye yol verilirdi. Kimse onlara söz söyleyemezdi. Talebeler hapis cezasından da muaftılar.⁵⁰ Buhara medreselerinin bir tür özerkliği vardı. İdarî ve siyasî kayıtlarla bağlanmazlardı. Mollalar imtiyazlı kimselerdi. Emir in adamları bunlara kolay kolay el uzatamazdı.

Geleneksel eğitimin en önemli özelliği, talebelerinin münazara yeteneğine önem vermesiydi. Münazarada müderris ortaya bir mesele atarak bunun açıklamasını yapar, talebeler ise bu açıklamayı kabul etmeyip kendileri başka bir izah ortaya koyarlardı. Neticede değişik açıklamalar getiren talebeler arasında münazara ortaya çıkardı. Talebenin münazarada ustalıkla itiraz edebilmesine bakılırdı. Bilimde yetkinliğin ölçüsü buydu.

Münazaranın aynı zamanda Buhara talebeleri için bir tür eğlence olduğunu söylemek mümkündür. Medrese talebeleri veya ileri gelenler Emir huzurunda fikir tartışmaları yaparsa kazananlara mükâfat verilirdi. Münazaraları ziyafet ve eğlenceler takip ederdi. Halk, talebelere karşı muhabbet ve saygı hissi beslerdi.

⁵⁰ Bigi, Maveraünnehir'de Seyahat, 101-102.

Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı

Türkistan'ın modernleşmesinde şüphesiz Tatar aydınların önemli rolü vardır. Bilindiği gibi, XIX. yüzyılın sonuna kadar Buhara Medreseleri Tatar gençleri için bir bilgi kaynağı oldu. Bu tarihten sonra ise Rusyalı Tatarlar Türkistanlı dindaşlarını aydınlatma görevini üstlendiler. Türkistan gençlerinden bazıları da modern tarzda eğitim veren Orenburg'daki Hüseyiniye Medresesi ile Ufa'daki Âliye Medresesi'nde okumaya başladılar. İlk Özbekçe kitaplar Kazan'da basıldı. Taşkent'teki ilk matbaayı kuran da bir Kazan Tatar'ıydı. Türkistan'daki ilk Usûl-i Cedit mektepleri onlar tarafından açıldı.

Gaspıralı İsmail Bey, Buhara ve Semerkant'a seyahat ettiğinde Türkistanlı gençler üzerinde büyük bir etki yarattı. Türkistan'daki gazetecilik faaliyetlerinin gelişmesine de onun liderliğindeki Tatarlar öncülük ettiler. Reform fikirlerinin sözcüsü olan *Tercüman* gazetesi Türkistan aydınları tarafından büyük bir ilgiyle takip edildi. 1905'ten itibaren özellikle Taşkent'te ve diğer bazı şehirlerde Tatar gezici tiyatroları oluşturuldu.

XIX. yüzyılın sonunda Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi, Rusya, Türkiye ve İran'daki benzeri yayımlar Özbekler ve Tacikler arasında da yayılmaya başlayınca liberal düşüncenin etkisi daha da kuvvetlendi. 1893'te Gaspıralı Orta Asya'ya geldiğinde eğitim reformu konusundaki düşüncelerini paylaştı. Böylece Orta Asya'nın bazı kentlerinde Tatarlar tarafından birkaç yeni reform okulu açıldı. 1897'de Andican'da, 1898'de Semerkant ve Tokmak'ta, 1901'de Taşkent'te ilk Usûl-i Cedit Okulları açıldı. Semerkant'ta ilk Usûl-i Cedit Okulu Gaspıralı'nın gezisi sırasında Gani Bay Hüseyinzade tarafından açıldı. Burada öğretmenlik yapan Bakülü Sultanmecit Ganizade, o kadar kısa bir sürede okuma öğretir ki, halk bu okula "makineli mektep" adını vermişti. 1901 yılında Buhara medreselerinde eğitim gören Münevver Kâri (1878-1931), Tatar reform okullarını örnek alarak Taşkent'te ilk Özbek reform okulunu açtı (1901). Bu okul bütün Türkistan'daki Cedit okullarının en düzenlisi oldu. Ondan iki yıl sonra da Mahmud Hoca Behbudî Semerkant'ta Yeni Usûl Okulunu açtı. Eğitimde reform için ilk hareketi başlatan Behbudî (1874-1919), aynı zamanda bu reforma karşı çıkan kadimci din adamlarıyla da mücadeleye başladı.

Kadın hakları konusunda Tatar kadınları Türkistanlı kardeşlerine öncülük ettiler. Örnek olarak Kazan'da 1913-18 yılları arasında çıkan *Süyüm Bike* dergisini göstermek mümkündür. Derginin sayfalarında Tatar kadınların, Türkistan kadınlarının durumu değiştirmek için yaptıkları faaliyetler anlatılmaktadır. 1914 yılında Fergana'yı ziyaret eden Zeki Velidî, sokaklarda Rus, Yahudi ve Çingene kadınlarına rastladığını, fakat Müslüman kadınları hiç göremediğini söylemektedir. "*Bizim (Tatar ve Başkurt) örtülü kadınlarımız Fergana kadınlarıyla karşılaştırılmayacak derecede ileri seviyededir,*"⁵¹ demektedir.

Aydınlanma hareketinin Türkistan'da yayılmasına, o zamanlar sömürge hükümeti ve yetkilileri, yerel mutaassıplar ve cahil dindarlar tarafından karşı çıkıldı. Bununla birlikte, Ceditçiler basın, yayın ve tiyatro alanlarında faaliyetlerine devam ettiler. 1898'de Hokand'da Salahattin, 1899'da Andican'da Şemseddin ve Taşkent'te Münevver Kâri, Cedit okulunu açtılar ve birçok öğrencinin yeni bir usulde öğrenmesine yardımcı oldular. 1893'te Buhara'da açılan okul bölgenin ilk Cedit okuluuydu. İkincisi ise 1898'de Hokand'da açıldı.⁵²

18. yüzyılın sonunda Türkistan'da başlayan Ceditçilik Hareketi, kültürel meseleler üzerine uzun süredir devam eden tartışmaların ve müzakerelerin yeni bir tezahürüydü. Bu hareket, eğitimin Avrupa medeniyetine uyarlanması değil, Avrupa medeniyeti ve ulusal kültüre hizmetinin incelenmesinin bir

⁵¹ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 10-12.

⁵² Tillaboyev ve Zamonov, *Özbekistan Tarihi, XIX. yüzyılın ikinci yarısı – XX. yüzyılın başı*, 90.

ifadesiydi. Ceditçilik Hareketi, 1884 yılında Kırım'da Tatar aydını olan Gaspıralı'nın yeni bir yöntemle eğitim veren ilk Usûl-i Cedit okulunu açmasıyla hız kazanmıştır.⁵³

Ceditçiler için eğitim kutsal olmasından dolayı eğitimi toplum hayatında önemli bir yere getirmeye çalışmışlardır.⁵⁴ Ceditçilik Hareketi millî birlik ve millîyetçilik gibi kavramları kullanmakla birlikte, İslam birliği gibi düşüncelere de yer vermiştir. Kırım'dan sonra Orta Asya'da hakimiyeti ele geçiren Rusya İmparatorluğu döneminde kesintiye uğrayan Osmanlı Devleti ve Orta Asya hanlıkları arasındaki siyasî ilişkiler, Ceditçilik Hareketi sayesinde kültürel ve sosyal alanda sivil olarak devam etmiştir. Türkistan coğrafyasında Ceditçilik olarak ortaya çıkan fikri hareket, yakın dönem Türkistan tarihi araştırmalarının önemli konularından biridir. Türk ve Müslüman halkın geri kalmışlık sebeplerine entelektüel bir tepki hareketi olarak meydana gelen Ceditçilik Hareketi, mevcut düzeni değiştirme ya da düzeltme isteği şeklinde ortaya çıkmıştır. Zamanla siyasî talepleri de içeren bir harekete dönüşmüştür. Ceditçilik fikri, eğitim açısından, ekonomi, idari ve kültürel birikimi olan kişiler arasında taraftar bulmuştur.

Ceditçi olarak ortaya çıkan aydınlar, Türkistan'da ulusal burjuvazide de önemli rol oynamış, Taşkent, Fergana, Buhara, Semerkant ve Hive'de önde gelen insanlar tarafından kültürel ve eğitimsel alanlarda ciddi şekilde destek görmüşlerdir.⁵⁵

Eğitim alanında ortaya çıkan Ceditçilik Hareketi zamanla kültürel ve siyasal alanda da etkili olmuş ve siyasal alanda Ceditçiliğin ortaya çıkmasına ve Türkistan'ın millî ve özgür olmasına yönelik ideolojinin doğmasına sebep olmuştur. Bu hareket kültürel ve sanatsal alanda da etkili olmuştur. Ceditçilik, bu dönemlerde büyük bir umutla karşılanmıştır. Hareket Türkistan millî birlik ve beraberlik fikirlerinin ana düşüncesini oluşturmuş, millî matbaanın gelişimiyle birlikte kitaplar basılmıştır. 1913 yılında Turan Kütüphanesi ve Yayınevi kurularak Türkistan'da eğitim ve aydınlanma faaliyetleri, bilimin yayılması ve matbaa işlerinin gelişmesini sağlamıştır.

1905 Devrimi, Türkistan'da sürgün olarak bulunan Rus sosyal demokratlarını harekete geçirmişti. 1906'da Taşkent, Aşkabad ve Kızılrvat'ta Rus işçileri ve sosyalistleri örgütlendiler, kongreler düzenlediler. Onların içinde yerel aydınlarla yakın temas kuran inkılapçılar vardı. Ruslardaki bu heyecan Türkistan Müslümanlarını da harekete geçirdi. 10-15 Mart 1905'te Taşkent Müslümanları toplantılar yaparak taleplerini Türkistan Valisine sundular. Kasım ve aralık aylarında toplantılar yaparak bu talepleri daha ayrıntılı bir şekilde görüştüler. Toplantıda Taşkent'te bir Müslüman Dinî İdaresi kurulması ve Tatarların Türkistan'da mülk edinmesini yasaklayan kanunun kaldırılması istendi.⁵⁶

⁵³ Ebubekir Güngör, *Türkistan'da Fikir Akımları: Ceditçilik Türkçülük, İslamcılık*. (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2011) 157.

⁵⁴ Adeeb Khalid, *Türkler, C.18. Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş*. çev., Müfit Balabanlılar, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) 638.

⁵⁵ A. Piyaskovskiy, *Revolyutsiya 1905-1907 godov v Turkestane*. (Moskova: Gospolisizdat, 1955) 543.

⁵⁶ S. Usmanov, vd., *Özbekistan Tarihi*, 243-228.

Ceditçilik Hareketinin Amaçları ve Hedefleri

Orta Asya'da ilericiler, gelişmiş bir toplumun oluşturulması fikirlerinin uygulanmasında bağımlılık ve geri kalmışlıkla mücadeleye özel önem vermişlerdir. Bu alanların uygulanmasında aşağıdaki alanları öncelik olarak gördüler: Ülkedeki yeni metodik okullar ağının genişletilmesi, yetenekli gençlerin yurtdışında eğitim görmeleri için gönderilmesi, çeşitli eğitim toplulukları ve tiyatro grupları oluşturulması, gazete ve dergilerin yayımlanması, sosyopolitik ve kültürel bilinci artırarak Türkistan'da millî bir demokratik devlet kurulması.

Ceditçilik Hareketi'nin ana fikirleri şunlardan oluşmuştu:

- Türkistan'ı Orta Çağ, feodal gerilik ve batıl inançlardan kurtarmak.
- “Usûl-i kadimi” reddederek ülkeyi, halkı, milleti kalkınma yolunda yönlendirmek.
- Millî bir devlet kurmak.
- Anayasal, parlamenter bir şekilde özgür ve müreffeh bir toplum oluşturmak.
- Türk dillerine devlet dili statüsünün verilmesi.
- Millî para birimi ve millî ordu oluşturmak.⁵⁷

Bu hareketin temel amaçlarından biri, ülkede modern bir eğitim sistemi kurmaktı. 1906 yılında Gaspiralı'nın, *Tercüman* gazetesinde Buhara ve Hive Hanlığı Emirine hitaben: “İslam medeniyetinin kurulması ve Türkistan halkının millî birlik ve beraberlik içinde tam bağımsızlığına kavuşabilmesi için bütün imkânlar seferber edilmelidir. Sadece maddi imkânlar yetmez. Manevi olarak da bu işin çilesini çekmek ve fedakârlıkta bulunmak kaçınılmazdır.”⁵⁸ gibi tavsiyeleri bu amacın en önemli göstergelerindedir.

⁵⁷ Tillaboyev ve Zamanov. *Özbekistan Tarihi, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı – XX. Yüzyılın Başı*, 92.

⁵⁸ Rustambek Şamsuddinov ve Şodî Kerimov, *Vatan Tarihi, XVI. – XX. Yüzyıl, C. 2.*, (Taşkent: Şark Yayınevi, 2003) 289.

Ceditçilik Hareketinin Temsilcileri

XX. yüzyılın başlarında Taşkent, Semerkant, Buhara ve Fergana Vadisi'nde onlarca Cedit okulu açıldı. Ceditçiler, gençleri okullarda yetiştirdiler ve onlar aracılığıyla Türkistan'da bağımsız bir devlet kurmak için millî devlet fikrini desteklediler. XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da ülkenin eğitimsel ve millî kültürünün gelişimine önemli katkıda bulunan Ceditçi aydınlar ortaya çıkmıştı. Bunlar Semerkant'ta Mahmud Hoca Behbudî, Abdukadir Şakuri, Saidahmad Siddiği-Aczi, Buhara'da Munavver Kari Abduraşidhanov, Abdulla Evlanî, Ubaydulla Hoca Asadullahocayev, Abdurauf Fıtrat, Sadridin Aini, Fayzulla Hocayev, Fergana Vadisi'de Hamza, Abıdcan Mahmudov, Abdülhamid Çolpan, İshakhon Ibrat, Hive'de Babaahun Salimov, Polvonniyaz Hacı Yusupov ve diğerleri.⁵⁹

Münevver Kâri (1880-1933): “*Türkistan Ceditçilik Hareketi'nin önemli liderlerinden ve Taşkent Ceditçilerinin öncüsü olan Hafız Münevver Kâri 1878 yılında Taşkent'in Şeyhantahur'un Darhan Mahallesi'nde doğdu. Babası Abdurreşid Han medrese müderrisiydi. Annesi Hasiyet Hanım, bilgili ve dindar bir hanımdı.*”⁶⁰

Taşkent'in Şeyhantahur bölgesinde Hafız Osman'ın yanında Kur'ân-ı Kerim'i hıfz etmiştir. Sonra okumak üzere Buhara'ya gitmiş ve orada tefsir, hadis ilimlerini iyice öğrenden Münevver Kâri, daha sonra mahallesinde imamlık yapmıştır.⁶¹

Münevver Kâri, Ceditçilik Hareketi'nin öncüsü olan İsmail Bey Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesini yakından takip eder ve ondan çok müteessir olur.⁶² 1900 yılında Ceditçilik Hareketi'ne katıldı. Çok geçmeden 1901 yılında Taşkent'te ilk Cedit okulunu açmıştır. Münevver Kâri, bu Usûl-i Cedit okullarında okutulmak üzere *Edib-i Evvel*, *Edib-i Sâni*, *Tecvide'l-Kur'an*, *Yer Yüzü* gibi eserlerle okulunun altyapısını oluşturmuştur.⁶³

Münevver Kâri, çıkardığı gazete ve dergilerle Özbek Türk basınının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu konuda ilk adımını 1906 yılında atmış, *Terakki* gazetesinin çıkarılmasında kurucu ve yazar olarak yer almış, aynı yılda *Hurşit* gazetesini çıkartmıştır. 1914 yılında *Seda-i Türkistan*'ı, 1917 yılında kendisinin başyazarlığını yaptığı *Necat* gazetesini çıkarmayı başarmıştır. Aynı yılda Taşkent'te Ahmed Zeki Velidi Togan tarafından çıkartılan *Kengeş* dergisinin muharrirliğini de yapmıştır.⁶⁴

Abdurrauf Fıtrat (1886–1938): Türkistan Ceditçilik Hareketi'nin tanınmış şahsiyetlerinden, modern Özbek edebiyatının kurucu simalarından, tiyatro yazarı, naşir, şair, âlim olan Abdurrauf Fıtrat 1886 yılında bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti'nin Buhara şehrinde doğdu. Ticaretle meşgul olan babası Abdurrahim Bey, okumuş, bilmiş kişilerdendir. Fıtrat Mir Arap Medresesine gider, 18 yaşına kadar çağdaş malumatlarla yetişir. Daha sonra hacca, Türkiye'ye ve Hindistan'a gider. O, 1909-1913 yıllarında İstanbul'da Daru'l-Mualliminde okur. Eğitimini bitirip ülkesine dönen Fıtrat, Buhara Tamimi Maarif Cemiyetini kurar. Buharalıların yardımıyla kurmuş olduğu bu cemiyetle siyasete ilk adımını atmıştır.⁶⁵

1917 yılında, sol görüşlü bu genç Buharalıların desteğiyle Genç Buharalılar anlamına gelen Yaş Buharalılar Partisini kurar. Fıtrat, 1918–1920 yılları arasında, siyasî ve kültürel mesajlar veren *Oğuz Han*, *Çın Süüyüş*, *Hint İhtilalcileri* gibi eserlerini yazmıştır. Yine 1924 yılında dönemin zalim, işgalci

⁵⁹ Tillaboyev ve Zamanov, *Özbekistan Tarihi, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı – XX. Yüzyılın Başı*, 93.

⁶⁰ A.g.e., 230.

⁶¹ Baymirza Hayit, *Millî Türkistan Hürriyet Davası*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004) 601.

⁶² Azat Şerafuddinov vd., *Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri*, (Taşkent: Maneviyat yayınları, 2003) 7.

⁶³ A.g.e., 190.

⁶⁴ D. Alimov vd., *Ceditçilik: Islahat, Yenileşme, Müstakillik ve Terakkiyat İçin Mücadele*, (Taşkent: Üniversit Yayınları, 1999) 19.

⁶⁵ Kasimov, *Millî Uyanış*, çev., Fatma Açık, 335.

gücü Rusya'yı hedef alan *Ebulfeyz Han*, *Şeytanın Tanrı'ya İsyanı*, *Arslan* gibi birçok eser yazar ve yazdığı bu eserden dolayı takibata uğrar.⁶⁶

Tölegan Hocamyarov Tevalla (1883–1937): Ceditçilik Hareketi'nin önemli şair, yazar ve öncülerinden olan Tölegan Hocamyarov Tevalla, 1883 yılında Taşkent'in Kökçe bölgesinde doğdu. Tevalla ilköğrenimini Beyler Beyi Medresesin'de aldı. Sonradan Rus-Tüzem okuluna gitti. Eğitimini bitirdikten sonra bir süre *Tercümanlık* yaptı. 1914 yılında Münevver Kâri, Abdullah Evlanî gibi büyük Ceditçilerle birlikte Taşkent'te bir yayın şirketi kurdu, orada kitap basım işleriyle uğraştı.⁶⁷

Tevalla bu faaliyetleri yürütürken çok büyük bir Rus tehlikesi olduğunu farkındaydı. Çok geçmeden 1937 yılında devrim karşıtı ithamlarla, milliyetçilikle suçlandı ve hapse atıldı. İçeriği; Türkçülük, İslamcılık olan *Revnaku'l- İslam* gibi eserleri, hicivlerle eleştirilerle dolu *Muştum* makaleleri, vatan sevgisini anlatan “Sevgili Vatan” gibi şiirleri ve kendisine hitap eden “Öz Vicdan” gibi yazıları vardır.⁶⁸

Übeydullah Hoca Esadullah Hocayev (1878–1937): Ceditçilik Hareketi'nin meşhur isimlerinden biri, devlet ve siyaset ehli, Özbek matbuatının ilk teşkilatçılarından olan Esadullah Hoca'nın oğlu Übeydullah Hocaev 1878 yılında Taşkent'te doğdu. Rus-Tüzem okulundan mezun olan Übeydullah Hocayev devlet dairelerinde tercümanlık yapmakla meşgul oldu. Daha sonra Saratov Üniversitesi Hukuk Bilimleri Fakültesi'nden mezun oldu.

Ümit Cemiyeti'nin kuruculuğunu yapan Übeydullah Hocayev, Turan Cemiyetinin de kurucularından sayılmaktadır. Müstakil fırka oluşturma niyetiyle Taşkent'te *Seda-i Türkistan* gazetesini çıkardı. Gazete işine dönemin marifetçilerinden Abdullah Evlanî, Münevver Kâri, Abdurravuf Muzafferov'u da celbetmiştir. Bir matbuat haline dönüşen *Seda-i Türkistan*, 1915 yılında kapansa da aydınlanmanın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Daha sonra Taşkent İşçi Alış Komitesi başkanlığına gelen Übeydullah Hocayev, Çar hükümeti işçilerinin başıboşluğunu ortaya çıkarmıştır.⁶⁹

Musa Said Canov (1893–1937): Buhara ceditçilerinin meşhur temsilcilerinden, marifetperver, tarihçi, kalkınma ve yükselme hareketine faal bir şekilde katılanlardan olan Musa Said Canov, 1893 yılında Buhara'da doğdu. Mir Arap Medresesi'ni bitirdikten sonra Said Canov Hokand'daki Rus-Tüzem okulunda okudu. Arap, Fars ve Türk edebiyatı, tarih ve coğrafya ile ciddi bir şekilde meşgul oldu. 1913 yılından itibaren Ceditçilik Hareketi'ne katılan Said Canov, 1917 yılında Yaş Buharalılar Partisinin teşkilatçılarından biri sayılmaktadır.⁷⁰

Abdullah Evlanî (1878–1934): 1878 yılında Özbekistan'ın başkenti Taşkent ilinin Mergança Mahallesi'nde doğdu. Aslen Hokandlı olan dedesi Mir Nimet Bay, yayıcı, okçu babası Miravlan ise terziydi. Evlanî yedi yaşındayken Ekrem Han adlı bir hocadan ders alır, 1890 yılında mahallesindeki medreseye gitmeye başlar. Daha sonra ise Şeyhantahur bölgesindeki Abdümelik Bay Medresesi'ne gider, Molla Ömer Ahund'dan ders almaya devam eder. Ancak ekonomik sıkıntı ile karşı karşıya kalan Evlanî, kışın okuyup yazın çalışmaya karar verir. Bundan böyle inşaat işlerine girer, kerpiç işleriyle meşgul olur.

1904 yılına gelindiğinde kendini maddi olarak toparlayan Evlanî, Taşkent'in Mir Âbâd bölgesinde Usûl-i Cedit okulu açar ve halka hizmet etmek için ilk adımını atar. 1914-1915 yıllarında başka bir Ceditçi Übeydullah Hocayev ile *Seda-i Türkistan* yani Türkistan'ın Sesi Gazetesini birlikte yürütmeye karar verdi.⁷¹

Evlanî, yeni okulu açtıktan sonra yeni eserler de yazmaya başladı. 1909–1917 yılları arasında *Birinci Muallim*, *İkinci Muallim*, *Türkî Gülistan Yahut Ahlak*, *Mektep Gülistanı* gibi bir çok ders kitabı

⁶⁶ Kasimov, a.g.e., 347.

⁶⁷ A.g.e., 296.

⁶⁸ Hayit, *Millî Türkistan Hürriyet Davası*, 299.

⁶⁹ Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik, Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, (Ankara: Lalezar Kitabevi, 2008) 279.

⁷⁰ Hayit, *Millî Türkistan Hürriyet Davası*, 261.

⁷¹ A.g.e., 239.

yazdı. Daha sonraları, *Üçüncü Muallim, Mektep Coğrafyası, Teslim-i Elifba, Teslim-i Sâni* gibi eserleri yazmış ve “Neşriyat”, “Mektep” gibi şirketlerin kurulmasına vesile olmuştur.⁷²

Sirâciddin Sıdkî (1884–1934): Ceditçilik Hareketi'nin mücadeleci isimlerinden olan Sıdkî, 1884 yılında Taşkent'in kuzeydoğusunda İskender köyünde doğdu. Babası Mirzahid Ahund okumuş kişilerden olup geçimini işçilere yemek taşımak, atlara bakmakla geçirirdi. Altı yaşlarında babasının yardımıyla okuma yazma öğrenen Sıdkî 1903 yılında Taşkent'e gelir ve Rahmetullah Medresesinde Şah Muhiddin Ahund'dan Arapça öğrenir.⁷³ Daha sonra Fergana'ya giden Sıdkî, burada Mirza Haşim Hocendi'den sülüs, talik, rika, yakuti, ubeydi gibi hatları öğrenir ve bu dönemde şiir yazmaya başlar.⁷⁴

Sıdkî, Ceditçilik Hareketi tarihinde damgasını vurmuş önemli şahsiyetlerden biridir. O, sözlerinden, yazılarından çok çekmiştir. Sürgüne gönderilmiş, yakınlarından uzaklaştırılmıştır. Ancak tüm bu çabalarına rağmen ana yurdunu Türkistan'ın hürriyetini göremeden 1934 yılında vefat etmiştir.⁷⁵

Sıddikî Aczi (1864–1927): Sıddiki Aczi 1864 yılında Semerkant'a doğmuş bir Ceditçi âlim, yazar ve şairdir. Daha çok şiirleriyle Ceditçilik Hareketi'ne yön vermiş bir Cedit adamıdır. O, Ceditçilik Hareketi'ni kendi çabalarıyla duyurmaya ve yaşatmaya çalışmıştır. Aczi, beş ya da yedi yaşlarında babası Hasan Hoca vefat eder, dedesi Ali Hoca'nın himayesinde büyür. Daha sonra medreseye gidip Şerh-i Molla'ya kadar okur, kendisini dinî ilimler ve Arap dili için geliştirir.⁷⁶ Aczi, Cedit fikirlerini yerleştirmek için birçok yazı, şiir, makale ve eser yazdı. *Encümen-i Ervah, Mirat-ı İbret, Gencine-i Hikmet* onun temel eserlerdendir. 1917 yılında *Hürriyet* gazetesinde, “Taaccüp Söz”, “Yol Olsun, Nereye Gidelim?” gibi dikkat çekici makaleler yazmış ve aynı yıl vefat etmiştir.⁷⁷

Hacı Müin (1883–1924): Uyanış döneminin önemli şahsiyetlerinden olan Hacı Müin b. Şükrullah 1883 yılında Semerkant'ta dünyaya geldi. İlk eğitimini medresede alan Hacı Müin, Said Ahmed Vaslı'dan Arapça öğrendi. Bunun yanı sıra Farsça, Azerbaycan Türkçesi, Rusça da bilmekteydi.⁷⁸ 1903 yılında kendi mahallesinde Usûl-i Cedit Okulu açtı. Burada okutulmak üzere, yeni metotlara uygun ve okuma yazma el kitabı olarak 1908 yılında *Rahname-i Savad* adlı bir kitap yayınladı. Hacı Müin 1914 yılında kendi evinde Terbiyat adında bir Usûl-i Cedit Mektebi açtı ve yine aynı yılda edebî konuları içeren *Güldeste-i Edebiyat*'ı yazdı. 1916 yılına geldiğimizde arka arkaya *Eski Mektep-Yeni Mektep, Mazlume Hatun, Köknarı* isiminde oyunlar yazdı. 1922 yılında *Zerafşan* gazetesinin tahrir heyetinde görevlendirildi. 1924 yılında ise gençlere hitap eden mizah konuları içeren *Meşrep* dergisini çıkardı.⁷⁹

O, tüm eserlerinde, halkın cehaletten kurtulması için çaba göstermiş, cahillikle özgürlüğe ulaşamayacağını ifade etmiş, halkını sömürgecilere karşı uyarmıştır. Özellikle tiyatro oyunlarında bu mesajı vermeye çalışmıştır. Arkasında bunca ölümsüz eser bırakan Ceditçi yazar, 1942 yılında vefat etmiştir.⁸⁰

Abdülkadir Şakuri (1875-1943): Medrese eğitimi görmüş Şakuru *Tercüman* gazetesi ve Tatar arkadaşları vasıtasıyla Racabamin'de ilk Usûl-i Cedit Okulunu açtı ve burada okutulmak için üç ders kitabı yazmıştır. Modern eğitim kurumlarını görmek için 1909'da Kazan'a, 1912'de İstanbul'a geziler yaptı.

⁷² Abdullah Evalanî, *Mektep Gülistanı*, (Taşkent: 1916) 2.

⁷³ Hayit, *Millî Türkistan Hürriyet Davası*, 198.

⁷⁴ Kasimov, *Millî Uyanış*, çev., Fatma Açık, 243.

⁷⁵ A.g.e., 316.

⁷⁶ A.g.e., 197.

⁷⁷ A.g.e., 201.

⁷⁸ Azat Şerafuddinov, *Hacı Muin ve Seçilmiş Eserleri* (Taşkent: Maneviyat, 2005) 3.

⁷⁹ Kasimov, *Millî Uyanış*, çev., Fatma Açık, 305.

⁸⁰ Şerafuddinov, *Hacı Muin ve Seçilmiş Eserleri*, 8.

Ceditçilerin Faaliyetleri

“Orta Asya Ceditçilerinin babası” olarak bilinen Mahmud Hoca Behbudî (1875–1919), Türkistan Ceditçilerinin birleştirilmesinde önemli bir rol oynadı. Türkistan’daki aydınlanma hareketinin gelişmesine büyük katkıda bulundu. Münevver Kâri, Behbudî ve başka aydınların çabaları, 1905 İhtilâli’nden sonra sonuçlarını vermeye başladı. Rusya’daki ihtilâlcî hareketin başarılarından cesaretlenen Münevver Kâri, Ahmedcan Bentimur, İsmail Abid, Abdullah Evlâni ve Abdullah Hocayef’in öncülük ettiği Orta Asya liberal hareketi etkili olmaya başladı. Taşkent’te Ceditçiler *Hurşid*, *Şöhret*, *Asya*, *Seda-i Türkistan*, *Terakki* gibi gazeteler yayımlamaya başladılar. Buhara’nın yanı sıra Semerkant da Cedit Hareketinin ikinci önemli merkezi haline geldi. Burada Behbudî ve arkadaşları *Semerkant* ve *Ayna*’yı yayımladılar. Hareket Namangan, Hokand ve Fergana’da da kök salmaya başladı. Buralarda *Seda-i Fergana*, *El-Bayrak* ve *Yurt* dergileri çıkmaya başladı. Bu yayınların çoğu kısa ömürlü olmalarına rağmen reformcu fikirlerin yayılmasına önemli katkıda bulundular.

1909’da Ceditçiler, Yardım adlı bir kültür derneği kurdular. Bu dernek yeni Özbek, Tatar ve Türk yazınına ait kitapları Orta Asya’nın bütün önemli kentlerine dağıttı. Derneğin çabaları sonucu, Uşûl-i Cedit okullarının da sayısı artmaya başladı. 1908 yılında tüm Türkistan Genel Valiliğinde 92 Cedit okulu vardı. Aydınlar, yeni okulların ulusal kadroların ve Türkistan’daki genç kuşağın yetiştirilmesindeki önemini vurguladılar. XIX. yüzyılın sonunda, Orta Asya’da sadece birkaç yeni okul vardı, ancak 1911’e kadar sayı 63’e ve öğrenci sayısı 4106’ya yükseldi.

Türkistan Cedit Hareketinin temsilcileri aydın insanlardı. Aydınlar, bilgiyi yayan geniş görüşlü insanlardı. Siyasal anlamda aydınlanma, halkın özgürleşmesi ve millî devlet fikirlerinin desteklenmesidir. Türkistan aydınları cehaleti, kültür eksikliğini, medeniyetsizlik ve dinî mutaassıplığı geri kalmışlığın temel nedenleri olarak yorumladılar.

Önde gelen Ceditçilerin yurt dışına yaptıkları gezilerde edindikleri bilgiler ışığında Özbek geleneksel müziğinde Avrupa müziğinin kazanımlarından faydalanılmaya çalışılması dikkate şayandır. Ayrıca 1919’da Taşkent merkezli Eskişehir’de Türk Halk Konservatuvarı’nın şubesi kurulmuş, sanat alanında da yenileşme ve gelişim sağlanmaya çalışılmıştır. Cedit Hareketinin bir diğer önemli yönü de millî basın ve gazeteciliğin kurulmasına yaptığı katkıdır. Türkistan Ceditçiliği ayrıca, Rus devrimci hareketinin kazanımlarını da etkin bir şekilde kullanmıştır. İmparator II. Nikolas 17 Ekim 1905’te devrimci-demokratik hareketin baskısı altında özel bir manifesto imzalamak ve konuşma özgürlüğü, demokrasi, ifade özgürlüğünü getirmek zorunda kalmıştır.

Türkistan’ın ilerici zenginleri, gerekli meslekleri sürdürmeleri için yurtdışına gençleri göndererek, halka hizmet eden gençleri ve onları önemseyen Ceditçileri desteklediler. Andican’dan Mirkomil Mirmuminbaev bu projeye büyük yatırım yaptı. 1910’da Buhara’da Mudarris Hacı Rafi, Mirza Abduvahid, Hamid Hoca Mehri, Osman Hoca ve Muhammaddin Mahdum Tarbiya-i Atfol Derneği’ni (Çocuk Eğitimi Derneği) kurdular. 1911’de 15 öğrenci ve 1912’de 30 öğrenci Türkiye’ye eğitim için gönderildi.⁸¹

Ceditçilik Hareketi kendi edebiyatını oluşturmaktan da geri kalmadı. Cedit edebiyatı ile Türkistan edebiyatı tarihinde yeni bir dönem başladı. XX. yüzyılın başından 1937’ye kadar çok sayıda büyük şair ve yazar vardı: Molla Nefes, Evliya Kuli, Miskin Kılıç, Kamil Harezmi, Muhammed Aminhoca Mukumi, Zakircan Furkat, Mahmud Hoca Behbudî, Abay, Muryakup Dulat, Abdurauf Fıtrat, Aşurali Zahiri, Tavalla, Ubaydulla Zavqi, Abdulhamid Süleyman Çolpan, Avaz Ötar, Abdulla Evlanî, Hamza Hakimzade Niyazi, Sedridin Ayni, Abdulla Kadiri, Muhtar Avaz ve vb⁸².

⁸¹ Tillaboyev ve Zamanov, *Özbekistan Tarihi, XIX. yüzyılın ikinci yarısı – XX. yüzyılın başı*, 96.

⁸² Kasimov, *Millî Uyanış: cesaret, aydınlanma, fedayilik*, 36-40.

Köleliğe alışık olmayan Türkistan halkı, memnuniyetsizliklerini önce yavaşça sonra da yüksek sesle ifade etmeye başladı. 1904-1907'de Semerkant bölgesinin köyleri, genel olarak zulme karşı mücadeleye başlayan Namaz Pirimkuloğlu liderliğindeki kurtuluş hareketini başlattı. Siyasî örgütler ortaya çıkmaya başladı. Abdulla Evlanî (1878-1934) biyografisinde 1904'te Taşkent'te gizli bir Cedit teşkilatı çalışmaya başladığını belirtiyor. 12 Mayıs 1909'da Taşhaci Tuyokbaev, Nizamkari Molla Husanov, Molla Abdulla Evlani, Munavver Kari Abduraşidhanov, Başirulla Asatillahocaev himayesinde 41 maddelik tüzüğe sahip bir yardım derneği kuruldu. 2 Aralık 1910'da Buhara, Müderris Hacı Rafi, Mirzo Abduvahid, Hamidhoca Mehri, Ahmadcon Mahdum, Osman Hoca ve diğerleri Tarbiya-i Atfol Derneğini kurdular. Taşkent'teki hayır kurumu, özellikle Buhara'daki Tarbiya-i Atfol, gençleri gelişmiş ülkelerde çalışmaya göndermede büyük bir girişimde bulundu. 1913 yılında Taşkent'te kurucuları Ubaydulla Hocayev, Taşpulatbek Norbotabekov, Munavver Kari Abduraşidhanov, Komilbek Norbekov, Molla Abdulla Avlonov, Kattahoca Babahocaev, Başirullahan Asatillah'dan oluşan Turan Cemiyeti kuruldu. 1914 yılında yine Taşkent'te Abdurahmanov, Sarimsakov, Abduraşithanov, Avlanov, Azizhocayev, Pađshahocaev, Umarhocayev, Saidkarimbaev liderliğinde Neşriyat şirketi çalışmaya başladı. Ayrıca Umid (Taşkent), Zarafşan (Semerkant), Gayrat (Hokand) şirketleri, Behbudîya (Semerkant) Kütüphanesi ve Ishakiya (Namangan) Matbaası açıldı.⁸³

1918'de Fitrat'ın inisiyatifinde Taşkent'te Çigatay Gurungi Edebiyat ve Kültür Derneği kuruldu ve Çolpan, Batu, Elbek, Gazi Yunus, Gulam Zafari, Mannon Uygur, Kayum Ramazan gibi millî bilim ve kültürün parlak yeteneklerini bir araya getirdi.⁸⁴

⁸³ Begali Kasimov vd., *Millî Uyanış Dönemi Özbek Edebiyatı* (Taşkent: Manaviyet Yayınları, 2004) 138.

⁸⁴ A.g.e.,142.

Buhara Ceditçiliği

Buhara, İslamî düşüncenin Orta Asya'daki merkezi olarak görülen önemli yerlerden biriydi. O yüzden burada yeni bir usûlü savunan liberallerle muhafazakârlar arasındaki ideolojik mücadelenin şiddeti daha fazla görüldü. Ceditçiler muhafazakâr Müslümanlara karşı Rus himayesinde ve Rus diplomatik temsilcisinin de desteğiyle reform okulları açmaya başladılar.

Buhara Ceditçiliğinin temsilcileri Behbudî, Aynî, Münevver Kâri, Nasırhan Tura ve Abdülrauf Fıtrat gibi kişilerdi. Bunların çoğu Buhara medreselerinde yetiştiği için kadimcilerin zayıf yönlerini iyi biliyorlardı. Bunlardan İstanbul'a gönderilen Fıtrat, orada Genç Türklerle (Jön Türklerle) tanıştı ve dönüşte Buharalı Ceditçilerin manifestosu sayılan *Münazara* adlı eserini yazdı. Fıtrat bu ilk eserinde, eski medrese müderrislerini İslam dünyasının maddî ve manevî çöküntüsünden ve Müslüman topraklarının Avrupalıların eline geçmesinden sorumlu tutuyordu. 1911'de İstanbul'da *Seyyah-ı Hindi* adlı eserini yazdı.⁸⁵

⁸⁵ Tillaboyev ve Zamanov, *Özbekistan Tarihi, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı – XX. Yüzyılın Başı*, 117-119.

Usûl-i Cedit Okulları

Ceditçiliğin temel taşlarını hiç şüphesiz Usûl-i Cedit okulları oluşturmaktaydı. Bu okullar “Kurtuluşun tek doğru yolu ümit ve iman gibi manevi, ahlakî güçlerle teknik güçlerin birleşmesiyle donanmış”⁸⁶ yeni nesiller yetiştirmek için kurulmuştu. Cedit Hareketinin ilk amacı toplumu yetiştirmektir.

Bu hedefler doğrultusunda ilk mektep İsmail Bey Gaspıralı'nın öncülüğünde 1884 yılında Kırım Bahçesaray'da açılmış, çok kısa bir sürede toplumun dikkatini çekmiştir. İsmail Gaspıralı bu okulları şöyle tanımlamaktaydı: “*Dedelerimizin zamanlarındaki millî okulları düzeltmek Usûl-i Cedit demektir.*”⁸⁷ Ceditçilik Hareketi'nin liderleri, özgürlüğe ulaşmak için öncelikle gençleri Avrupa bilimleri düzeyinde eğitime fikrini öne sürdüler. Onlar tarafından kurulan Usûl-i cedit Okulları 1890'da Fergana Vadisi'nde ve 1893'te Semerkant'ta açılmıştı.

İsmail Gaspıralı, daha önce Kırım'da tanıştığı Buhara Emiri Abdülahad'ın desteğiyle Buhara'da yeni usûlde okullar açmaya başladı. Emir Kırım'a her geldiğinde İsmail Gaspıralı'yı ziyaret etti. Gaspıralı, gazetesinde onun hakkında övücü yazılar yazdı. İsmail Gaspıralı, 1893'te bizzat Buhara'ya gitti ve buranın önde gelen aydınlarıyla eğitim reformu hakkında konuştu. Türkistan'a yaptığı seyahatlerinde taraftar kazandığından Türkistan'ın fikrî uyanışında Gaspıralı'nın etkisi çok önemlidir. Bunlardan bazıları daha sonra onu Bahçesaray'da ziyaret ettiler. Onun açtığı okulu örnek aldılar. Türkistan'daki yenilik taraftarları aydınların “Ceditçiler” olarak adlandırılması, bu etkinin ne kadar önemli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu nedenle, Ceditçilerin en büyük hedefi yeni, modern okullar açmaktır. Ceditçiler, geri kalmamak ve cehaletten kurtulmak için önce hızlı ve kolay okuma-öğrenme fikrini ortaya attılar. Okullarda İslamî ilimlerle birlikte coğrafya, tarih, Türkçe, kimya, fizik ve aritmetik dersleri vermişlerdir. Ceditçiler, Arapça harfleri öğretmeyi ve Türkçe kelimeleri doğru telaffuz etmeyi kolaylaştırmak için Arapça harflere fetha, kesre ve damme hareketleri yerine özel harfler eklediler. Alfabe Türkistan'da böylece oluşturuldu.

Anlaşıldığına göre Cedit okulları eski sistemi yeni sistemle değiştirip yeni bir metotla eğitim veren okullardır. Bu okullar halkın millî değerleriyle örtüşmeyen okullar değildir. Tek bir fark müspet ilimlere yer vermesiydi. Medreselerde okutulmayan tarih, matematik, coğrafya gibi derslerin okutulmasıydı.

Okullarda daha çok İsmail Bey Gaspıralı'nın hazırladığı ders kitapları okutulmuştur. Bu kitaplardan biri *Hace-i Sibyan* çocukların öğretmeni anlamına gelen birinci ders kitabıdır. Bu kitapta Cedit Hareketinin önemine değinilmiş, çocukları ezbercilikten kurtarmak için her harf için ayrı ayrı telaffuz ve ses geliştirmiş ve bu yöntem usûl-i savtiye olarak adlandırmıştır.

Şüphesiz ki Ceditçilerin en önemli etkisi eğitim üzerine olmuştur. Bu hareketin açtığı okulların, millî eğitim kitaplarının yazılmasına önemli katkıları olmuştur. Saidrasul Saidazizov'un *Ustad-i Eski*, Münavvar Kâri Abdurashidhonov'un *Edib-i Eski*, *Edib-i Sani*, *Tecvit*, *Havaidi Diniya* (Şeriat Hukukunun Toplanması), Abdulla Evlanî'nin *İlk Öğretmen* ve *İkinci Öğretmen*, *Türkî Gulistan veya Ahlak*, Mahmud Hoca Behbudî'nin *Genel Coğrafya*, *İslâm Tarihi*, *Çocuk Mektubu*, *İslâm'ın Kısa Tarihi*, *İslâm'ın Uygulanması*, *Coğrafyaya Giriş*, *Rusya'nın Kısa Coğrafyası* ve benzeri eserler Cedit Hareketinin öncüleri tarafından bu dönemlerde yazılmış eserlerdendir. Bu eserler Türkistan fikir coğrafyasının yeniden inşasında önemli rol oynamışlardır.⁸⁸

Bu Cedit Okullarında genel olarak Said Resul Azizi'nin *Ustaz-ı Evvel'i*, Mahmud Hoca Behbudî'nin *Kitab-ı Müntehab-ı Coğrafya-i Umumî'si*, Münevver Kâri'nin *Edib-i Evvel'i*, *Edib-i*

⁸⁶ Darhan Kıdralı, *Muhtariyetten Muhacerete Türkistan Davası: Mustafa Çokay*, Edt., Timur Kocaoğlu, Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller, 1900-1924, (Haarlem: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayınları, 2001) 194.

⁸⁷ İsmail Gaspıralı, *Rehberi Millî Ya Ki Muallimlerge Yoldaş* (Simferopol, 1898) 4.

⁸⁸ Kasimov, *Millî Uyanış*, çev., Fatma Açık, 20-21.

Sani'si, Abdullah Avlânî'nin *Edebiyat Yahut Millî Şiirler'i*, *Birinci Muallimî*, *Muhtasari Tarih-i Enbiya ve Tarih-i İslam'i*, Aynî'nin *Tahrib'us-Sıbyan'i*, yine Münevver Kâri'nin *Hevayic-i Diniye'si*, Rüstem Bek Yusufbekov'un *Tahafatü'l-Etfal'i*, Abdurrauf Fıtrat'ın *Tarih-i İslam'ı*, Namanganlı Abdurazzak bin Mirza Kari'nin *Miftahu'l-Evvel'i*, Semerkantlı Abdilmamin Hoca Eşanoğlu'nun *Nasayku'l-Afal'i*, yine Evlanî'nin *Mektep Gülistan'ı*, Kâri Muhammed Rahimbay'ın *Nimetu'l-İslam*

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.